

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLER ANA BİLİM DALI**

**İSLAM DÜŞÜNCESİ VE MODERN BİLİM
IŞIĞINDA İLK İNSANIN YARATILIŞI VE
İNSANLIĞIN GELİŞİMİ**

Talha SÖNMEZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
10 - 2018**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**İSLAM DÜŞÜNCESİ VE MODERN BİLİM
IŞIĞINDA İLK İNSANIN YARATILIŞI VE
İNSANLIĞIN GELİŞİMİ**

**DANIŞMAN: Prof. Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU
JÜRİ : Prof. Dr. Hulusi ARSLAN
JÜRİ : Dr. Öğr. Üyesi Necati DEMİR**

Talha SÖNMEZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
10 - 2018**

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

İSLAM DÜŞÜNCESİ VE MODERN BİLİM IŞIĞINDA
İLK İNSANIN YARATILIŞI VE İNSANLIĞIN
GELİŞİMİ

Talha SÖNMEZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kod No :

Bu Tez/...../2018 Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği / Oy Çokluğu ile Kabul Edilmiştir.

Prof. Dr. Abdulhamit
SİNANOĞLU
BAŞKAN

Prof. Dr. Hulusi ARSLAN
ÜYE

Dr. Öğr. Üyesi Necati DEMİR
ÜYE

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Abdullah SOYSAL
Enstitü Müdürü

Not: Bu tez ve projede kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İSLAM DÜŞÜNCESİ VE MODERN BİLİM
IŞIĞINDA İLK İNSANIN YARATILIŞI VE
İNSANLIĞIN GELİŞİMİ**

Talha SÖNMEZ

Danışman : Prof. Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU
Yıl : 2018, Sayfa: 83+X
Jüri : Prof. Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU (Başkan)
: Prof. Dr. Hulusi ARSLAN (Üye)
: Dr. Öğr. Üyesi Necati DEMİR (Üye)

Akıl yetisine sahip olan insanın geçmişten günümüze zihnini kurcalayan en önemli meselelerden biri evrenin, gezegenlerin, dünyanın, canlı ve cansız varlıkların nasıl oluştuğu sorusudur. İnsanlar bu sorulara cevap bulmak için doğa diye adlandırdığımız harici dünyayı ve galaksiyi incelemiş ve bir neticeye varmaya çalışmıştır. Geçmişten günümüze insanoğlunun bu araştırmaları sonucu bazı teoriler ortaya atılmıştır. Günümüzde bu teorilerden bilimselliği en çok öne çıkarılanı şüphesiz Evrim Kuramıdır. Buna göre artarda gelen birtakım doğal olaylar sonucunda yeryüzünde başlayan canlı hayat yine bazı doğal olaylar neticesinde çeşitlenmiş ve günümüzdeki varlık dünyasındaki çeşitlilik oluşmuştur. Evrim Kuramı her ne kadar yeni bir teori olsa da evrim fikrinin günümüzden asırlarca önce antik Yunan medeniyeti ve İslam toplumu gibi birçok kültürde var olduğu bilinmektedir. Modern Evrim Kuramıyla birçok noktada benzeşen yüzyıllar öncesinin bu evrim düşünceleri özellikle İslam toplumunda yaygın bir şekilde görülmüştür. Günümüzde canlılığın başlaması ve çoğalmasının açıklanmasına dair öne çıkarılan Evrim Kuramının yüzyıllar öncesinden İslam

düşünürleri tarafından benzer şekilde dile getirilmesi çok önemli ve araştırılması gereken bir konudur. Bu nedenle İslam düşünürlerinin insanın, canlıların, doğanın ve evrenin yaratılması konusunda evrimsel manada ortaya koyduğu görüşleri inceleyip açığa çıkarmak araştırmamızın temel gayesi olmuştur. Biz öncelikle, İslam düşünürlerinin yaratılış görüşlerini kronolojik olarak ve modern bilimsel verilerle mukayeseli bir şekilde ele almaya çalıştık. İlerleyen bölümlerde ise insanın var olmasıyla ilgili modern bilimsel teorileri kısaca çalışmamıza yansıtmaya çalıştık. Evrimle ilgili düşünce ortaya koymuş İslam düşünürlerinin eserleri, bu düşünürlerle ilgili yazılmış eserler ve modern Evrim Kuramıyla ilgili yazılmış eserleri inceleyerek gerçekleştirdiğimiz çalışmamız neticesinde İslam düşünürlerinin evrimsel manada ifade ettiği birçok görüşün günümüz evrim düşüncesiyle örtüştüğü görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İslam, Kelâm, Evrim, Yaratılış, İslam Düşünürleri

DEPARTMENT OF ISLAMIC SCIENCES
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY

ABSTRACT

MA THESIS

THE CREATION OF THE FIRST HUMAN AND
THE DEVELOPMENT OF HUMANITY IN THE
LIGHT OF ISLAMIC THOUGHT AND MODERN
SCIENCE

Talha SÖNMEZ

Supervisor : Prof. Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU

Year : 2018, Pages: 83+X

Jury : Prof. Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU (Chairperson)
: Prof. Dr. Hulusi ARSLAN (Member)
: Asst. Prof. Dr. Necati DEMİR (Member)

One of the most important matters that has prepossessed human as an intellectual creature from past to present is the question how the universe, planets, earth, living and non-living things existed. In order to find an answer to these questions, the human observed the creatures around, nature and the universe and tried to make a conclusion. Some theories have been suggested from past to present as a result of these researches of humans. The most scientifically credited one of these theories is undoubtedly the Theory of Evolution today. Accordingly, the living life that started on the earth as a result of some series of natural events was varied again as a result of some natural events and reached its richness of creatures today. Even though the Theory of Evolution is a recent theory, it is known that the idea of evolution existed in various cultures like ancient Greek civilization and Islamic society centuries ago. These centuries-old evolutionary ideas that have similarities with modern Theory of Evolution in many aspects were especially seen in Islamic society. The fact that the Theory of Evolution, which is the most important and almost the only theory about the beginning and reproduction of living, was expressed by Islamic philosophers in a similar way is a matter that is quite important and should be researched. Hence, it is the main

objective of our study to investigate and reveal the evolutionary opinions claimed about the creation of the human, living things, nature and universe by Islamic philosophers. Firstly, we tried to approach the genesis opinions of Islamic philosophers chronologically and comparatively with modern scientific data. In the following chapters, we tried to briefly reflect modern scientific theories about human existence on our study. It has been seen that most of the evolutionary ideas expressed by Islamic philosophers are consistent with recent Theory of Evolution as a result of investigating the pieces of Islamic philosophers who claimed an idea about evolution, the pieces written about these philosophers and the pieces written about modern Theory of the idea.

Keywords: Islam, Kalam, Evolution, Genesis, Islamic Thinkers

ÖN SÖZ

Evrenin, Dünya'nın, insanın ve diğer canlıların nasıl var olduğu sorusuna ünlü filozoflar, düşünürler ve bilim adamları binlerce yıl öncesinden beri cevap bulmaya çalışmıştır. Söz konusu soruya cevap bulmak amacıyla yapılan çalışmalar ve araştırmalar neticesinde farklı kültürlerde çeşitli teoriler, farklı yaratılış ve oluş görüşleri ortaya çıkmıştır. Kimi olağanüstü olan bu teorilerden bazıları günümüz düşüncesine benzerlikleri açısından dikkat çekicidir.

Bilindiği gibi günümüzde evrenin, canlıların ve insanın var olması konusunda iki önemli teori genel kabul görmektedir. Bunlardan ilki evrenin var olmasını açıklamaya çalışan Big Bang Kuramıdır. İkincisi ise yeryüzündeki canlılığın çeşitliliğini açıklamaya çalışan Evrim Kuramıdır. İşte günümüzden yüzyıllar önce ortaya konan bazı yaratılış modelleri modern bilim çevrelerine neredeyse tamamen hâkim olan bu önemli teorilere benzerlikleriyle dikkat çekmektedir. Antik Yunan gibi birçok kültürde izine rastlanılan bu yaratılış modelleri özellikle İslam toplumunda ciddiyetle ele alınmıştır. Önemli birçok İslam düşünürünün savunduğu bu yaratılış modelleri günümüzde savunulan teorilere benzerlikleri açısından önemlidir. Bu yaratılış modellerini önemli kılan başka bir konu da bundan yüzyıllar önce Müslümanlar tarafından savunulan bu teorilerin benzerlerini günümüzde gündeme getiren düşünülere muhafazakâr kesimin mesafeli durmasıdır. İslam düşünce tarihinin ilk dönemlerinde ünlü Müslüman düşünürler tarafından savunulan görüşlerin benzerlerine bugün Müslümanlarca karşı çıkılması ilginçtir. Biz bu çalışmamızda İslamiyet'in doğuşundan Evrim Kuramının modern anlamda ortaya atılmasına kadar olan zaman diliminde insanın, canlıların ve evrenin oluşumu konusunda evrimsel ve aşamalı yaratılışı savunan Müslüman düşünürlerin görüşlerine modern teorilerle mukayeseli bir şekilde yer vermeye çalıştık. Böylelikle Evrim Kuramına karşı muhafazakâr kesimlerin hakşinas olmayan retçi tutumlarını esnetmeye çalıştık. Üç ana bölümden oluşan çalışmamızın ilk bölümünde İslam düşünürlerinin yaratılış görüşlerine; ikinci bölümde; modern bilime göre Evrim Teorisi ve insanın evrimine üçüncü bölümde ise modern bilimsel verilerle İslam düşünürlerinin evrimsel görüşlerinin mukayesesine yer verilmiştir.

Bu çalışmamda desteklerini benden esirgemeyen hocam Prof. Dr. Abdulhamit Sinanoğlu'na ve eşim Zeynep Hanım'a teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	iii
ÖN SÖZ	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
1. GİRİŞ.....	1
2. KONUYLA İLGİLİ ÖNCEKİ ARAŞTIRMALAR	2
3. İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNDE İLK İNSANIN YARATILIŞI HAKKINDAKİ GÖRÜŞLER.....	3
3.1. İlk İnsanın Yaratılışını Toprağa Bağlayan Önemli Müfessirler ve Görüşleri	5
3.1.1. Abdullah İbn Abbas.....	5
3.1.1.1. Hayatı	5
3.1.1.2. Abdullah İbn Abbas'ın Yaratılış Hakkındaki Görüşleri	5
3.1.2. Mukâtil b. Süleyman	5
3.1.2.1. Hayatı	5
3.1.2.2. Mukâtil bin Süleyman'ın Yaratılış Hakkındaki Görüşleri	6
3.1.3. İbn Cerir-i Taberî	7
3.1.3.1. Hayatı	7
3.1.3.2. İbn Cerir-i Taberî'nin Yaratılış Hakkındaki Görüşleri.....	7
3.1.4. Begavî.....	8
3.1.4.1. Hayatı	8
3.1.4.2. Begavî'nin Yaratılış Hakkındaki Görüşleri.....	8
3.1.5. Zemahşerî.....	9
3.1.5.1. Hayatı	9
3.1.5.2. Zemahşerî'nin Yaratılış Hakkındaki Görüşleri	9
3.1.6. Fahreddin Râzî.....	10
3.1.6.1. Hayatı	10
3.1.6.2. Fahreddin er-Râzî'nin Yaratılış Hakkındaki Görüşleri	10
3.1.7. Muhyiddin İbn Arabî.....	12
3.1.7.1. Hayatı	12
3.1.7.2. Muhyiddin İbn Arabî'nin Yaratılış Hakkındaki Görüşleri	12
3.1.8. Kâdı Beydâvî (Beyzâvî).....	13

3.1.8.1.	Hayatı	13
3.1.8.2.	Kâdı Beydâvî'nin Yaratılış Hakkındaki Görüşleri	13
3.1.9.	Kurtubî.....	14
3.1.9.1.	Hayatı	14
3.1.9.2.	Kurtubî'nin Yaratılış Hakkındaki Görüşleri	14
3.1.10.	İbn Kesîr.....	15
3.1.10.1.	Hayatı	15
3.1.10.2.	İbn Kesîr'in Yaratılış Hakkındaki Görüşleri	16
3.2.	İlk İnsanın Yaratılışının Evrimle Gerçekleştiğini İleri Süren Düşünürler ve Görüşleri.....	17
3.2.1.	Câbir b. Hayyân.....	17
3.2.1.1.	Hayatı	17
3.2.1.2.	Câbir İbn Hayyân'ın İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü	18
3.2.2.	Nazzâm	19
3.2.2.1.	Hayatı	19
3.2.2.2.	Nazzâm'ın İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü	20
3.2.3.	Câhız.....	22
3.2.3.1.	Hayatı	22
3.2.3.2.	Câhız'ın İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü	23
3.2.4.	Fârâbî	26
3.2.4.1.	Hayatı	26
3.2.4.2.	Fârâbî'nin İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü	27
3.2.5.	Bîrûnî.....	28
3.2.5.1.	Hayatı	28
3.2.5.2.	Bîrûnî'nin İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü.....	30
3.2.6.	İbn Miskeveyh.....	33
3.2.6.1.	Hayatı	33
3.2.6.2.	İbn Miskeveyh'in İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü	34
3.2.7.	İhvân-ı Safâ	38
3.2.7.1.	Hayatı	38
3.2.7.2.	İhvân-ı Safâ'nın İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü ..	39
3.2.8.	Nasîruddîn Tûsî	41
3.2.8.1.	Hayatı	41

3.2.8.2.	Nasîruddîn Tûsî'nin İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü	42
3.2.9.	İbn Haldûn	46
3.2.9.1.	Hayatı	46
3.2.9.2.	İbn Haldûn'un İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü	47
3.2.10.	Kınalızâde Ali Efendi	49
3.2.10.1.	Hayatı	49
3.2.10.2.	Kınalızâde Ali Efendi'nin İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü	50
3.2.11.	Erzurumlu İbrahim Hakki	52
3.2.11.1.	Hayatı	52
3.2.11.2.	Erzurumlu İbrahim Hakki'nin İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü	53
4.	MODERN BİLİME GÖRE İNSANIN YARATILIŞI/ VAR OLMASI	55
4.1.	Darwin Öncesi Evrim	55
4.2.	Darwin ve Evrim Teorisi	56
4.3.	Günümüzde Evrim Teorisi ve İnsanlığın Gelişimi	57
4.3.1.	İlk Homo (İnsan) Türleri	58
4.3.1.1.	Homo Sapiens (Akıllı İnsan)	60
4.3.2.	Modern Bilime Göre İnsanın Evriminin Kısa Bir Özeti	62
5.	İSLAM DÜŞÜNÜRLERİNİN EVRİMSEL YARATILIŞ GÖRÜŞLERİNİN MODERN BİLİMSEL VERİLERLE MUKAYESESİ	64
5.1.	Câbir b. Hayyân'ın Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi	64
5.2.	Nazzâm'ın Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi	64
5.3.	Câhız'ın Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi	65
5.4.	Fârâbî'nin Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi	67
5.5.	Bîrûnî'nin Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi	67
5.6.	İbn Miskeveyh'in Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi	68
5.7.	İhvân-ı Safâ'nın Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi	69

5.8. Nasîruddîn Tûsî'nin Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi	70
5.9. İbn Haldûn'un Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi	72
5.10. Kınalızâde Ali Efendi'nin Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi.....	73
5.11. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi.....	74
6. SONUÇ VE TARTIŞMA	75
KAYNAKÇA	77
ÖZ GEÇMİŞ	

KISALTMALAR LİSTESİ

- a.s. : Aleyhisselam
b. : Baskı
Bk. : Bakınız
C. : Cilt
Cm : Santimetre
Çev. : Çeviren
Dü. : Düzenleyen
Ed. : Editör
Haz. : Hazırlayan
Hz. : Hazreti
Kg : Kilogram
MÖ : Milattan Önce
Ö. : Ölümü
s. : Sayfa
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
trc. : Tercüme
t.y. : Tarih yok
v.dğr. : Ve diğerleri

1. GİRİŞ

İnsanın doğa, canlılar, Dünya ve yıldızlar gibi dış dünyayı algılama ve anlamlandırma çabası insanlık tarihi kadar eski bir uğraştır. Doğadaki nesnelere neden ve nasıl var olduğu sorusu insanların zihninde devamlı bir merak uyandırmıştır. Onlar bu meraklarını gidermek adına çeşitli gözlemler, araştırma, inceleme ve deneyler yapmışlardır. Binlerce yılı geçkin süredir yapılan ve günümüzde hala devam eden bu çalışmalar neticesinde insanoğlu bazı teoriler geliştirmiştir. Bu teorilerin bugün en meşhuru ve en çok itibar göreni Evrim Teorisidir.¹ Yeryüzündeki canlı hayatın (ve dolayısıyla insanın) tek bir canlı varlıktan çoğalması düşüncesine dayanan² bu teorinin günümüzde özellikle bilim çevresinden önemli taraftarları bulunmaktadır. İlk olarak Darwin tarafından kapsamlı bir şekilde dile getirilen bu teori özellikle ilk dönemlerde Hristiyan, Yahudi ve İslam dini mensuplarınca sert eleştirilere maruz kalmıştır. Günümüzde nispeten hafifleyerek de olsa devam eden bu eleştirilerin sebebi ise teorinin yaratıcısız bir evren modelini benimsiyor olması izlenimi bırakması nedeniyledir. Başka bir ifadeyle bu teoriyi en çok sahiplenenlerin herhangi bir dini inanca mensup olmayan kişiler olması nedeniyle böyle bir tepki meydana gelmiştir. Bununla beraber günümüzde Evrim Teorisine sahip çıkarak Allah'ın evreni ve insanı bu şekilde yaratmış olabileceğini savunan İslam mütefekkirlere de bulunmaktadır. Onlar bu görüşlerini sağlamlaştırmak adına bir taraftan Kur'an ayetlerinin Evrim düşüncesiyle çelişmediğini ispatlamaya çalışırken bir taraftan da evrim fikrinin ilk olarak Darwin tarafından dile getirilmediğini bu fikrin öncülerinin Müslüman düşünürler olduğunu ortaya çıkarmaya çalışmaktadırlar. Biz, günümüz İslam mütefekkirlere evrim konusunda ılımlı olanlarının da bahsettiği Darwin'den önce evrim fikrine sahip olan İslam düşünürlerini ve onların bu kapsamdaki görüşlerini çalışmamıza yansıtmaya çalışacağız.

Üç ana bölümden oluşmasını planladığımız çalışmamızın ilk bölümünde İslam düşünürlerinden yaratılış konusunda düşünceleri önce geleneksel sonra evrimsel olmak üzere kronolojik olarak verilecektir. Çalışmamızın ikinci bölümünde evrenin, dünyanın, canlıların ve insanın var olmasına dair modern görüşleri özetlemeye çalışacağız. Çoğunlukla Evrim Teorisi merkezli anlatacağımız bu bölümde evrenin oluşması meselesi ise Big Bang Teorisi kapsamında açıklanmaya çalışılacaktır. Üçüncü bölümde ise İslam düşünürlerinin evrim ve evrenin yaratılışı hakkındaki görüşleri modern teorilerle mukayese edilerek verilecektir. Bu kapsamda, araştırma konumuz olan İslam düşünürlerinin eserlerinden faydalanarak oluşturduğumuz çalışmamızda, Müslüman bilginlerin evrimsel yaratılış konusundaki görüşlerini modern teorilerle de kıyaslayarak açıklamaya çalışacağız.

¹ Ernst Mayr, *Evrime Nedir?*, trc. Nurdan Soysal (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 103.

² Deniz Şahin, *50 Soruda Yaşamın Tarihi* (İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2011), 41.

2. KONUyla İLGİLİ ÖNCEKİ ARAŞTIRMALAR

İnsanın, doğanın, canlı ve cansızların yaratılması veya var olması son derece ilgi çekici olsa bile özellikle İslam düşünürlerinin evrimsel manada ifade ettikleri görüşler üzerine yapılan çalışmalar kısıtlıdır. Özellikle İslam düşünürlerinin evrimsel görüşlerini modern bilimsel verilerle mukayeseli olarak yansıtan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Çalışmamız boyunca yararlandığımız eserlerin bazıları şunlardır:

Mehmet Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*: Çalışmamız boyunca yararlandığımız eserlerin başında gelen bu kitap bizim de konumuz olan İslam düşünürlerinden bazılarının evrimsel yaratılış görüşlerini açıklamaya çalışmıştır. Alanında çok önemli bir yeri olan bu eserde evrim düşüncesinin modern verilerle örtüşür bir şekilde İslam toplumunda var olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Konumuzla amaç olarak paralellik gösteren bu eserden bizim çalışmamızın farklılığı ise kitapta değinilmemiş olan Fârâbî, Nasîruddîn Tûsî ve Erzurumlu İbrahim Hakkı gibi düşünürlerin görüşlerine yer vermiş olmamızdır. Ayrıca İbn Miskeveyh, İbn Haldûn ve Kınalızâde Ali Efendi gibi eserde görüşleri yorumsuz olarak aktarılan düşünürlerin evrimsel fikirlerini modern bilimsel veriler ışığında analiz etmemiz de mezkûr eserle çalışmamızın bir başka farklılığıdır.

İsmail Yakıt, *Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler*: İsmail Yakıt'ın İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi Dergisinde yayınlanan bu makalesinde İslam düşünürlerinden evrimle ilgili görüş ortaya koyanların düşüncelerine kısaca yer verilmiştir. Ayrıca makalede, evrim fikrinin Darwin'den önce İslam düşüncesinde var olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır.

Recep Alpyağıl (Derleyen), *Evrime ve Tasarım Geleneksel ve Çağdaş Metinler Seçkisi*: Derleme olan bu kitap çalışmamızı gerçekleştirirken çokça faydalandığımız bir eser olmuştur. İslam tarihinin ilk dönemlerinden günümüze birçok İslam düşünürünün evrimsel manada ifade ettiği görüşlerin aktarıldığı kitapta batılı düşünürlerden bir yaratıcıya inanıp evrimi benimseyenlerin de görüşlerine yer verilmiştir.

Caner Taslaman, *Evrime Teorisi Felsefe ve Tanrı*: Kitapta genel olarak Evrim düşüncesinin veya da evrimsel yaratılış modelinin Allah'ın kâinatı ve canlıları yaratması gerçeğini değiştirmeyeceği; Allah'ın bütün varlığı evrim sistemine bağlı olarak yaratmış olabileceği anlatılmıştır. Yine evrim düşüncesinin Kur'an'ı Kerim ve İslam düşüncesine aykırı olmadığı ispatlanmaya çalışılmıştır. Eserde İslam düşünürlerinden bazılarının evrimsel düşüncelerine kısaca değinilmiştir.

3. İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNDE İLK İNSANIN YARATILIŞI HAKKINDAKİ GÖRÜŞLER

Müslüman düşünürler İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren tefsir yöntemiyle Kur'an'ı anlama çabasına girmişlerdir. Onlar bu çabaları neticesinde insanın yaratılışıyla ilgili ayetlerde geçen; çamurdan,³ topraktan,⁴ sudan,⁵ kara balçıktan,⁶ ateşte pişmiş kuru bir çamurdan,⁷ nutfededen,⁸ yapışkan cıvık çamurdan,⁹ balçık mayasından,¹⁰ gibi farklı ifadeleri tefsir etmişlerdir. Böylece ilk insanın yaratılmasıyla ilgili çeşitli görüşler ortaya çıkmıştır. Müfessirler hadislerle de zenginleştirmeye çalıştıkları düşünceleriyle dar bir çerçevede ve tamamen dini kaynaklara göre yaratılışı açıklamaya çalışmışlardır. Ayetlerin, yaratılışı ilgilendiren kısımlarında yukarıda da bahsedildiği gibi farklı ifadelerin kullanılması yaratılış konusunda teferruatta farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuşsa da genel itibarıyla müfessirlerin yaratılış düşüncesi benzerdir. Ayetlerde geçen çamur, balçık ve bir tek nefis gibi yaratılışın diğer kaynaklarını da benzer şekilde yorumlayan müfessirlerin açıklamaları yukarıda da belirttiğimiz gibi genellikle dar bir çerçevede kalmıştır. Bu durum onların ayetleri açıklamak için sadece dini kaynakları referans almalarından kaynaklanmış olmalıdır. Zira onların ayetleri tefsir ederken doğa bilimlerinden ve çevresel izlenimlerden yararlanmadığı; ulaştıkları sonuç doğaüstü olsa bile bunu kabullendikleri görülmüştür.

Kur'an'ın oku¹¹ emri ve insanı araştırmaya iten yapısı nedeniyle bilimsel çalışmaları ibadet şeklinde gören¹² bazı İslam düşünürleri müfessirlerden farklı olarak ayetleri felsefi metotlar vasıtasıyla incelemeye çalışmışlardır. Bu şekildeki bir düşünce tarzı Müslümanları birçok alanda (doğa, hayvanlar, uzay) araştırmaya itmiştir.¹³ Bunun neticesinde Müslümanlar kendinden önceki medeniyetleri, onların eserlerini araştırmış ve tercüme etmişlerdir. Ayetleri felsefi metotlarla inceleyen Müslüman düşünürler Kur'an-ı Kerim'den modern verilerle bağdaşabilen çıkarımlar yapmışlardır.¹⁴

Müslümanlar İslam dininin gereği olarak insanı ve Dünya'yı Allah'ın yarattığı konusunda hemfikirdiler, fakat özellikle yedinci yüzyıldan sonra Allah'ın; insanı, dünyayı ve evreni nasıl yarattığı konusunda düşünmeye başlamışlardır. Bu konuya dini metinlerde yeterli cevap bulamayan İslam düşünürleri kendinden önceki dönemlerde yazılan eserleri ve farklı kültürlerdeki yaratılış düşüncelerini araştırarak yaratılışa cevap bulmaya çalışmışlardır.¹⁵ Bu araştırmalar İslam düşünürlerini İsrâiliyat olarak nitelendirilen kaynakları ve Helenistik felsefi eserleri incelemeye yöneltmiştir. Özellikle

³ En'am, 2; Secde, 7; Sad, 71-76.

⁴ Hacc, 5; el- Fatır, 11.

⁵ Enbiya, 30, Nur, 45; Furkan, 54.

⁶ Hicr, 26, 28, 33.

⁷ Rahman 14.

⁸ Nahl, 4; Mu'minin, 14; Yasin, 77; Dehr, 2.

⁹ Saffat, 11.

¹⁰ Mu'minin 12.

¹¹ Alak, 1.

¹² Taslaman, *Evrin Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 37.

¹³ Bk. Câhız, *Kitâbü'l Hayevân*, ed. Abdusselam Muhammed Harun (Beyrut: Daru'l-İhya, 1969).

¹⁴ İsmail Yakıt, "Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler", *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi Dergisi*, 24 (10 Temmuz 2012): 102.

¹⁵ Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 23.

Yunan ve Helen felsefesi incelemeleri sonucunda Müslümanlar arasında bir felsefi kültür oluşmuş; İslam düşünürleri bu sayede yaratılış konusuna daha fazla eğilmeye başlamıştır.¹⁶ Örneğin Fârâbî ve İbn Sina gibi İslam filozofları yaratılış meselesine merak salmış; yaratılışı İslam esaslarıyla çelişmeden ve mantıki delillerle açıklamaya çalışmışlardır. Onlar antik Yunan’da izlerine rastlanan bir nazariyeyi Sudûr Teorisi olarak yeniden ihya etmiş ve bu yöntemle yaratılışı açıklamaya çalışmışlardır.

Sözlükte doğmak ve meydana gelmek gibi anlamlar taşıyan sudûr terim olarak ise, “varlığın mutlak birden çıkıp bir sıra düzeni içinde evreni oluşturması anlamına gelmektedir.”¹⁷ İslam dünyasında özellikle Fârâbî ve İbn Sina tarafından savunulan bu görüş, İslam da dâhil olmak üzere birçok dinde yer alan yoktan yaratma düşüncesinin çeşitli mantıki çelişkilere neden olduğu gerekçesiyle tercih edilmiştir. Bu mantıki açmazları bertaraf etmek ve İslam’ın yaratılış düşüncesini daha tutarlı hale getirmek için düşünürlerimizin savunduğu bu görüşe göre mutlak bir olan Allah’tan zorunlu olarak varlık (ilk akıl) sudûr etmiştir. Ondan ise ikinci akıl ve birinci göğün nefsi ve maddesi zuhur etmiştir.¹⁸ Daha sonra ikinci akıldan üçüncü akıl ve yeni bir gök küresi ondan da yeni bir akıl ve yeni bir gök küresi meydana gelmiştir.¹⁹ “Böylece her akıl kendinden sonra bir başka akı ve nefsiyle birlikte bir gök küresini oluşturur.”²⁰ Bu şekilde devam eden silsile faal akıl olan ay küresini aklının meydana gelmesiyle son bulmaktadır.²¹ Ay üstü âlem ve ay âlemi olarak nitelendirilen varlıklarının oluşumu bu şekilde açıklanan Sudûr Nazariyesine göre ay altı âlem olarak kastedilen dünyada birtakım oluşumlar faal akıl ve gök kürelerinin hareketleri sonucu oluşmaktadır. Buna göre gök cisimlerinin bu hareketleri sonucu ilk madde oluşmuştur. Daha sonra ise bu ilk maddeden cansız varlıklar, bitkiler, hayvanlar ve insanlar sırasıyla meydana gelmişlerdir.²²

Fârâbî ve İbn Sina gibi İslam düşünürlerinin Helen ve Yunan felsefelerini araştırıp incelemeleri, onların bu düşünce sistemlerinin etkisinde kalmasına neden olmuştur. Müslümanların yaratılış konusunda hem İsrâiliyat kaynaklarını hem de Yunan ve Helen felsefesini incelemeleri sonucunda İslam’da evrimci yaratılış modeli ortaya çıkmıştır.²³ Biz, aşağıdaki bölümlerde hem müfessirlerin; hem de -Fârâbî ve İbn Sina örneğinde kısaca değindiğimiz gibi- aşamalı (evrimsel) yaratılışı savunanların görüşlerini incelemeye çalışacağız.

¹⁶ Bayrakdar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 26.

¹⁷ Mahmut Kaya, “Sudûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37: 467.

¹⁸ Abdulhamit Sinanoğlu, “İbn Sinâ’nın Felak Sûresini Tefsiri Bağlamında İlk Yaratılış Düşüncesine Teolojik Bir Yaklaşım”, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 7/2 (27 Temmuz 2009): 65.

¹⁹ Sinanoğlu, “İbn Sinâ’nın Felak Sûresini Tefsiri Bağlamında İlk Yaratılış Düşüncesine Teolojik Bir Yaklaşım”, 65.

²⁰ Kaya, “Sudûr”, 37: 467.

²¹ Sinanoğlu, “İbn Sinâ’nın Felak Sûresini Tefsiri Bağlamında İlk Yaratılış Düşüncesine Teolojik Bir Yaklaşım”, 65.

²² Kaya, “Sudûr”, 37: 468.

²³ Bayrakdar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 26.

3.1. İlk İnsanın Yaratılışını Toprağa Bağlayan Önemli Müfessirler ve Görüşleri

3.1.1. Abdullah İbn Abbas

3.1.1.1. Hayatı

Tam adı Ebü'l-Abbâs Abdullah b. el-Abbâs b. Abdülmuttalib el-Kureşî olan İbn Abbas peygamberimizin amcasının oğlu olup hicretten üç yıl önce dünyaya gelmiştir.²⁴ Peygamberimiz vefat ettiğinde on üç yaşında olan İbn Abbas sahabe arasında ilme olan düşkünlüğü ve zekâsıyla tanınmıştır.²⁵ İslam sosyal ve siyasal tarihinde önemli bir yeri olan İbn Abbas'ın Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali zamanında önemli görevlere getirilmiştir. Mezkûr halifelerin devrinden sonra da siyasal hayata düşünceleriyle yön vermeye çalışan İbn Abbas hilafetle ilgili birtakım meselelerden dolayı Taif'e çekilmiş ve burada yetmiş yaşlarında 68/687 yılında hayatını kaybetmiştir.²⁶

Özellikle hadis alanında önemli bir yeri olan İbn Abbas tefsir alanında da ilklerdendir. Fakat ona nispet edilen tefsirlerin güvenilirliği tartışmalıdır.²⁷ Biz yine de onun yaratılış hakkındaki görüşünü bir ayetle de olsa buraya aktarmak istedik.

3.1.1.2. Abdullah İbn Abbas'ın Yaratılış Hakkındaki Görüşleri

Abdullah İbn Abbas, Hz. Âdem ve eşinin yaratılması hakkında şunları söylemiştir: "Hz. Âdem'e, "Âdem" ismi verilmiştir. Zira Allah Teâlâ onu, yeryüzünün kızıl, siyah güzel ve çirkin topraklarından yaratmıştır. İşte bu sebepten ötürü, onun çocukları arasında kızıl derili, siyah derili, güzel ve çirkin olanlar vardır. Onun hanımı da "Havva" diye adlandırılmıştır. Çünkü o Hz. Âdem'in kaburgalarının birinden yaratılmıştır. Demek ki o, canlı (hayy) olan bir şeyden yaratılmış ve ona nisbetle de "Havva" diye adlandırılmıştır."²⁸

Görüldüğü üzere İbn Abbas insanların fiziksel olarak farklılığını yaratılışta kullanılan farklı malzemelere bağlamıştır. Ayrıca onun, birçok kaynakta geçen kaburga kemiği hadisini²⁹ kadının yaratılışının açıklanmasında kullanmıştır. Netice olarak onun yaratılışla ilgili olarak sadece dini kaynakları referans aldığı söylenebilir.

3.1.2. Mukâtil b. Süleyman

3.1.2.1. Hayatı

Tam adı Mukâtil b. Süleyman b. Beşir el-Belhi olan müfessirimizin doğum tarihi netlik kazanmamıştır. Bununla birlikte onun Hicri 80 (699) yılında Belh şehrinde dünyaya geldiği düşünülmektedir.³⁰ Dönemin kültürel açıdan zengin şehirleri olan Belh

²⁴ İ. Lütfü Çakan - Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1: 76.

²⁵ İsmail Aydın, "İbn Abbâs: Filolojik Tefsirin Öncüsü", *EKEV Akademi Dergisi*, 48 (Yaz 2011): 118.

²⁶ Çakan - Eroğlu, "Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib", 1: 77.

²⁷ Çakan - Eroğlu, "Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib", 1: 78.

²⁸ Fahrüddin Er-Râzi, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, trc. Suat Yıldırım v.dğr. (Ankara: Akçağ Yayınları, 1990), 7: 311.

²⁹ Bk. Buhârî, "Nikâh" 79; Müslim, "Rada", 65; Tirmizî, "Talak" 12.

³⁰ Mukâtil Bin Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, trc. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: İşaret Yayınları, 2006), 1: 9.

ve Merv şehirlerinde uzun yıllar kalan Mukâtil b. Süleyman daha sonra Basra'ya göç etmiş bir dönem de burada kaldıktan sonra Hicri 150 yılında hayatını kaybetmiştir.³¹

Zekâsı ve keskin görüşleriyle öne çıkan Mukâtil b. Süleyman'ın tefsir ilminde mümtaz bir yeri bulunmaktadır. Çünkü o, Kur'an'ı baştan sona tefsir eden ilk kişidir.³² Onun akli yöntemlerle yaptığı bu tefsir daha sonra gelecek birçok müfessir tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.³³ Tefsir ilminin yanında Kelâm alanında da görüş bildiren düşünürümüz bu görüşleri neticesinde zaman zaman eleştirilere de maruz kalmıştır.³⁴

3.1.2.2. Mukâtil bin Süleyman'ın Yaratılış Hakkındaki Görüşleri

Mukâtil b. Süleyman Hz. Âdem'in yaratılması, İblisle olan mücadelesi ve cennetten indirilmesi ayetlerini³⁵ yorumlarken İbn Abbas benzeri bir yöntem izlemiştir. Ona göre Allah, önce melekleri ve cinleri yaratmıştır. Yeryüzünde meskûn bulunan cinler arasında kargaşa çıkınca Allah başka bir cin grubunu onlarla mücadele için yeryüzüne göndermiştir. İçlerinde İblis de bulunan bu grup yeryüzünde semadaki gibi ibadetin olmadığını görünce buradan tekrar semaya çıkmak istememişlerdir. Bunun üzerine Allah yeryüzünde onların yerine bir halife yaratacağını söylemiştir. Meleklerin Allah'a, "[...] orada müfsidlik edecek ve kanlar dökecek birini mi yaratacaksın?"³⁶ şeklindeki sorusunu o, cinlere bağlamış ve cinlerin yeryüzünde girdiği çatışmaların melekler tarafından bilindiğini ve mezkur sorunun buna yönelik olduğunu belirtmiştir.³⁷

Mukâtil b. Süleyman'a göre Hz. Âdem dünya üzerindeki "[...] kırmızı ve beyaz çamurdan, çorak ve verimli araziden alınmış topraktan [...] yaratılmıştır."³⁸ Bu nedenle insanların bazıları siyah bazıları beyaz bazıları da kırmızı tenlidir. Ayrıca bu nedenden dolayı onlardan bazıları mü'min bazıları da kâfirdir. Hz. Âdem'in ilk yaratılan organları ise ona göre kuyruk sokumu kemiğidir. Son olarak ise tırnakları yaratılmıştır.³⁹ Mukâtil b. Süleyman, Hz. Âdem'in çamurdan yaratılışını şu şekilde betimlemiştir: "Âdem kırk yıl, sureti şekillenmiş çamur halinde bırakıldı. İblis onun dübüründen giriyor, ağzından çıkıyor ve şöyle diyordu: "Ben ateşim/ ateştenim, bu ise içi boş bir çamurdur. Ateş ise çamurdan üstündür. Andolsun ki onu yeneceğim, ona üstün geleceğim." İşte, İblis onlar hakkındaki zannını {yani, o gün söylediği, "Andolsun ki ona galip geleceğim" sözü ile, "Pek azı dışında onun zürriyetini azdıracağım" sözünü} gerçekleştirdi de mü'minlerden ibaret bir fırka dışında ona tabi oldular (Sebe, 34/20) buyruğu buna işaret etmektedir."⁴⁰

Mukâtil b. Süleyman Hz. Âdem ve eşinin cennetten indirilmeleriyle ilgili ise şu ifadeleri kullanmıştır: "Âdem Hind'e, Havva Cidde'ye, İblis de Basra'ya -ki Eyle denilen

³¹ Mukâtil Bin Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, 2006, 1: 11-12.

³² Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 31: 134.

³³ Türker, "Mukâtil b. Süleyman", 31: 135-136.

³⁴ Türker, "Mukâtil b. Süleyman", 31: 135.

³⁵ Bk. Bakara, 30-38.

³⁶ Râd, 13.

³⁷ Mukâtil Bin Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, 2006, 1: 67-68.

³⁸ Mukâtil Bin Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, 2006, 1: 68.

³⁹ Mukâtil Bin Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, trc. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: İşaret Yayınları, 2006), 3: 514.

⁴⁰ Mukâtil Bin Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, 2006, 1: 68.

yer burasıdır-4 indi. Âdem, Serendib isimli dağ arasındaki bir geçitte bulunan Nüz vadisine indi. Sonra Âdem ile Havva Müzdelife' de buluştu. Sonra da onların orada buluşmaları sebebiyle, orada toplanılır oldu.”⁴¹

3.1.3. İbn Cerir-i Taberî

3.1.3.1. Hayatı

Tam adı, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî olan Taberî, Hicri 224 veya 225 yılında Taberistan'ın Âmûl şehrinde doğmuştur.⁴² Henüz küçük yaşlarda ilme olan düşkünlüğüyle bilinen Taberî o dönemlerden itibaren ilim yolculuğuna başlamıştır. Bu yolculuğunda onun ilk durağı Rey olmuştur. Burada bir müddet kalan Taberî daha sonra Bağdat'a yerleşmiştir.⁴³ Ömrünün geri kalanını burada geçiren Taberî Hicri 310 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.⁴⁴

Ömrünü ilme adanmış olan Taberî hayatını babasının destekleriyle idame ettirmiştir. İlim dışında herhangi bir işle uğraşmayan Taberî kendisine gelen önemli teklifleri de reddetmiştir. Özellikle Bağdat döneminde birçok öğrenci yetiştiren Taberî tefsir, fıkıh, hadis ve kıraat ilimlerinde önemli isimlerin başında gelmektedir.⁴⁵ O, bu alanlarda önemli birçok eser vermiştir.

3.1.3.2. İbn Cerir-i Taberî'nin Yaratılış Hakkındaki Görüşleri

Taberî (ö. 310/923) topraktan yaratılma konusunu şu şekilde açıklamaya çalışmıştır: “Hz. Âdem, topraktan, şu safhadan geçirek yaratılmıştır: Toprak çamur haline gelmiş. O çamur cıvık bir hale gelerek kokuşup, yani maya tutup belli bir kıvama gelmiş, rengi siyahlaşmış ve işlenebilir, şekil alabilir bir duruma gelmiş sonra da âdeta bir testi gibi, dokunulduğunda ses çıkaran bir hale gelmiştir [...]”⁴⁶

Taberî, Hz. Âdem'in eşinin (Havva) onun kaburga kemiğinden yaratıldığı görüşünü nakletmiştir. Buna göre ayette geçen tek nefisten⁴⁷ maksat olan Hz. Âdem yaratılmış daha sonra o uykudayken kaburga kemiğinden de eşi yaratılmıştır.⁴⁸ Canlıların sudan yaratılması konusuna da değinen Taberî ayette geçen sudan yaratılmayla meninin veya her şeyin aslının su oluşunun kastedildiğini ifade etmiştir.⁴⁹ Bunların yanında o, yaratılış konusundaki diğer ayetleri de İbn Abbas ve Mukâtil b. Süleyman gibi yorumlamıştır. Örneğin Hz. Âdem'in cennetteyken yediği yasak ağaçtan

⁴¹ Mukâtil Bin Süleyman, *Tefsir-i Kebir*, 1: 71.

⁴² Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Taberî Tefsiri*, trc. Kerim Aytekin - Hasan Karakaya (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), 1: 1.

⁴³ et-Taberî, *Taberî Tefsiri*, 1996, 1: 2.

⁴⁴ et-Taberî, *Taberî Tefsiri*, 1996, 1: 4.

⁴⁵ et-Taberî, *Taberî Tefsiri*, 1996, 1: 4.

⁴⁶ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Taberî Tefsiri*, trc. Kerim Aytekin - Hasan Karakaya (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), 5: 148-149.

⁴⁷ Bk. Nisâ, 1.

⁴⁸ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Taberî Tefsiri*, trc. Kerim Aytekin - Hasan Karakaya (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), 2: 435-436.

⁴⁹ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Taberî Tefsiri*, trc. Kerim Aytekin - Hasan Karakaya (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), 6: 154.

kastın başak olduğunu söylemiştir. Yine Hz. Âdem'in yeryüzünde bozgunculuk yapan cinlerin yerine halife tayin edildiğini belirtmiştir.⁵⁰

3.1.4. Begavî

3.1.4.1. Hayatı

433/1041 yılında Horosan bölgesinin Bağşur veya Bağ adı verilen kasabasında dünyaya gelen müfessirimizin tam adı Huseyn b. Mes'fid b. Muhammed el-Begavî el-Ferra'dır.⁵¹ Doğduğu yere nispeten Begavî denilen ünlü düşünürün çocukluk ve gençlik dönemine ait kaynaklarda kayda değer bir bilgiye rastlanmamaktadır. İlim öğrenmek için Merverrûz'a giden Begavî bir süre sonra buraya yerleşmiştir. İlim çalışmalarına Merverrûz'da devam eden Begavî bunun yanında Horosan'ın önemli ilim ve kültür merkezlerini gezerek çeşitli hocalardan dersler almıştır.⁵² Takva sahibi biri olarak gösterişten uzak yaşadığı kaynaklarda zikredilen Begavî 516/1122 yılında Merverrûz'da vefat etmiştir.⁵³ Tefsir, hadis ve fıkıh alanlarında ünlü olan Begavî bu alanlarda önemli eserler vermiştir.

3.1.4.2. Begavî'nin Yaratılış Hakkındaki Görüşleri

Ünlü bir müfessir olan Begavî Hz. Âdem'in çamurdan yaratılışı ile ilgili ayeti⁵⁴ şu şekilde yorumlamıştır: "O ki sizi bir çamurdan yaratmıştır." Yani Âdem'i (a.s.) İnsanlara böyle hitap edilmesi, onların Âdem'in (a.s.) oğulları olmaları nedeniyledir.⁵⁵ O, bununla ilgili bir rivayet nakleder. Buna göre "Allah (c.c.) Cebrail'i yeryüzüne, ondan bir parça getirmesi için gönderdi. Yer: "Benden bir şey eksiltmeden Allah'a sığınırım" dedi. Cebrail (a.s.) bir şey olmadan döndü ve: "Ey Rabbim, o sana sığındı" dedi. Allah da (c.c.) Mikail'i (a.s.) gönderdi. Toprak ondan da Allah'a (c.c.) sığındı. Bu defa Allah (c.c.) ölüm meleğini gönderdi. Toprak yine: "Senden Allah'a (c.c.) sığınırım" deyince, Melek: "Bende onun erine aykırı gitmekten sığınırım" dedi ve ondan biraz alıverdi. Kırmızı, siyah ve beyazı karıştırdı. Bu neden insanoğlu farklı renklerde oluverdiler. Sonra altığı toprağı tatlı, tuzlu ve acı sularla karıştırıp çamur etti. İşte onların ahlakı da bu nedenle farklı farklı oluverdi."⁵⁶

O, Hz. Havva'nın yaratılmasıyla ilgili olarak Bakara suresinin 35. Ayetini şu şekilde yorumlamıştır: "[...] Bir uyku uyudu. Ve Allah sol yan kalan sağa kemiklerinden hanımı Havva'yı yarattı. Havva diye isimlendirildi. Çünkü haydan yani canlıdan yaratıldı. Allah onu Âdem hissetmeden ve bir acı duymadan yarattı. Eğer acı duysaydı erkek asla kadına şefkat duymazdı. Uykusundan uyandığında Allah

⁵⁰ Bk. et-Taberi, *Taberi Tefsiri*, 1996, 1: 163-194.

⁵¹ Saffet Sancaklı, "Begavî ve Hadis Sahasındaki Çalışmaları", *Diyanet İlmî Dergi* 34/3 (Eylül 1998): 80.

⁵² Mevlüt Güngör, "Begavî, Ferrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5: 340.

⁵³ Sancaklı, "Begavî ve Hadis Sahasındaki Çalışmaları", 82-83.

⁵⁴ Bk. En'âm, 2.

⁵⁵ Bk. Begavî, *Beğavî Tefsiri*, trc. Ayşegül Özdemir v.dğr., 8 c. (İstanbul: Karınca-Polen Yayınları, 2018), 2: En'âm suresi 2. ayet tefsiri.

⁵⁶ Bk. Begavî, *Beğavî Tefsiri*, 2: En'âm suresi 2. ayet tefsiri.

yaratığının en güzeli olarak onu başı yanında oturur buldu. Ona sen kimsin dedi. Senin eşin; Allah beni senin için yarattı, sen bende ben sende sükûnet bulurum, dedi”⁵⁷

3.1.5. Zemahşerî

3.1.5.1. Hayatı

Aslen Türk olduğu düşünülen müfessirimiz 467/1075’te günümüzde Türkmenistan’ın Daşoğuz iline bağlı olan Zemahşer’de dünyaya gelmiştir. Doğduğu yere nispeten Zemahşerî diye adlandırılan ünlü düşünürün tam adı, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî’dir.⁵⁸ Hayatının son dönemlerini Kâbe’ye yakın yerde geçirdiği için “Carullah” (Allah komşusu) diye adlandırılan Zemahşerî gençlik dönemlerinde Buhara ve Hârizm gibi birçok şehri gezerek buralardan ilim dersleri almıştır. Bu dönemlerde ders aldığı hocalardan Mu’tezile mezhebinin görüşlerini öğrenen ve bunları benimseyen Zemahşerî daha sonra Mekke’ye gitmiştir. Burada ünlü tefsiri *el-Keşşâf*’ı kaleme alan Zemahşerî daha sonra memleketine dönmüştür. Özbekistan’ın Cürçâniye şehrine yerleşen Zemahşerî 538/1144 yılında burada vefat etmiştir.⁵⁹

Hayatının ilk dönemlerinden kırk beş yaşına kadar makam, mevki ve şöhret peşinde koştuğu ifade edilen Zemahşerî daha sonra yakalandığı bir hastalık neticesinde bu davranışlarından vazgeçerek daha mütevazı bir hayat sürmüştür.⁶⁰ Daha çok tefsir alanında tanınan Zemahşerî; kelâm, hadis, fıkıh ve edebiyat alanında da meşhurdur.⁶¹ Bu dallarda birçok eser verdiği bilinen Zemahşerî’nin en önemli çalışması dirayet alanında önde gelen *el-Keşşâf* tefsiridir.⁶²

3.1.5.2. Zemahşerî’nin Yaratılış Hakkındaki Görüşleri

Zemahşerî çamurdan yaratılış ayetlerini değerlendirirken Hz. Âdem’in önce çamurdan yaratıldığını, ardından ona şekil verildiğini tekrar etmiş bu konuda fazla detaya girmemiştir.⁶³ O, bir yorumunda “çınlayan çamurdan yaratılma” ayetini⁶⁴ ise şu şekilde ele almıştır: “Min hamêin’, ifadesi ‘salsâlin’ ifadesinin sıfatı olup anlam, “onu başkalaşmış kara çamurdan elde edilmiş kuru ve ses çıkaran bir balçıktan yarattı.” şeklindedir. Suret verilmiş, şekillendirilmiş anlamındaki ‘mesnûn’un hakkı da ‘salsâlin’in sıfatı olmaktır. Sanki önce kara çamurdan balçık yapılmış ondan da içi boş

⁵⁷ Bk. Begavî, *Beğavî Tefsiri*, trc. Ayşegül Özdemir v.dğr., 8 c. (İstanbul: Karınca-Polen Yayınları, 2018) 1: Bakara 35. ayet tefsiri.

⁵⁸ Mustafa Öztürk - Mehmet Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44: 235.

⁵⁹ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, ed. Murat Sülün, trc. Muhammed Coşkun v.dğr. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 1: 19-20.

⁶⁰ Öztürk - Mertoğlu, “Zemahşerî”, 44: 236.

⁶¹ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2016, 1: 18.

⁶² Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2016, 1: 20-21.

⁶³ Bk. Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, ed. Murat Sülün, trc. Muhammed Coşkun v.dğr. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 2: 808.

⁶⁴ Bk. Hicr, 26.

bir insan sureti yapmış, o suret kuruyup da içine üflendiğinde ses çıkarmış; sonra da onu değiştirip başka bir cevhere dönüştürmüştür.⁶⁵

Zemahşerî insanların tek bir candan (nefs-i vahide) yaratılma ayetini de şu şekilde yorumlamıştır: “Sizi, öyle özellikli bir candan dallara, kısımlara ayırdı ki onu topraktan meydana getirmiş, eşi Havva’yı da onun kaburga kemiklerinden birinden yaratmış, insan cinsinin iki nev’i olan erkekleri ve kadınları bu ikisinden çoğaltıp yaymıştı.”⁶⁶

3.1.6. Fahreddin Râzî

3.1.6.1. Hayatı

Tam adı, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânîdir.⁶⁷ Hicri 543 yılında Rey’de doğan Râzî ilk derslerini kendisi de ilim sahibi olan babasından almıştır. Daha sonra ilim seyahatine başlayan Râzî birçok şehir gezdikten sonra Herat’a yerleşmiştir. Burada yazdığı ilmi eserlerin yanında birçok öğrenci de yetiştiren Râzî Hicri 606 yılında vefat etmiştir.⁶⁸

Zekâsı ve hitabet yeteneğiyle öne çıkan Râzî, kelâm, fıkıh ve tefsir gibi ilahiyat alanlarının yanında astronomi, matematik ve tıp gibi dallarda da ilim sahibi birisidir. Özellikle kelâm ve tefsir alanında ünlü olan Râzî, bu alanlarda önemli eserler vermiştir. Bu eserlerden biri olan *Mefâtiḥul Gayb* onun Kur’an-ı Kerim tefsiridir. O, tefsirinde kendisinden önce çokça müracaat edilmeyen akli metodu kullanmıştır. Dirayet metodu denilen bu sistemde o, ayetleri doğa kanunlarını da gözeterek açıklamaya çalışmıştır. Alanında önemli bir yeri bulunan Râzî’nin bu tefsirine kendisinden sonra yazılan birçok tefsir kitabında atıf yapılmıştır.⁶⁹

3.1.6.2. Fahreddin er-Râzî’nin Yaratılış Hakkındaki Görüşleri

Fahreddin Râzî topraktan yaratılma konusunu şu şekilde açıklamıştır; “[...] Cenâb-ı Hak, "O sizi bir topraktan, sonra bir meniden, sonra da bir alakadan [...] yarattı." buyurmuştur. Buradaki "sizi" ifadesiyle, Hz. Âdem (a.s)'in kastedildiği söylenmiştir. Bana göre, bunu söylemeye gerek yok. Çünkü her insan meniden ve hayız kanından (yani yumurtadan) yaratılmıştır. Meni de kandandır. O halde insan kandan yaratılmıştır. Kan da, gıdalardan meydana gelir. Gıdalar, ya hayvansal, ya bitkisel olurlar. Dolayısıyla hayvanların oluşumundaki durum, tıpkı insanın oluşumundaki durum gibidir. Binâenaleyh gıdaların tümü bitkilere varıp dayanır. Bitkiler de topraktan ve sudan meydana gelir. Böylece her insanın topraktan oluştuğu; bu toprağın önce nutfe, sonra alaka, sonra da -ana karnından ayrılıncaya kadar- pek çok merhaleler

⁶⁵ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, ed. Murat Sülün, trc. Muhammed Coşkun v.dğr. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 3: 886.

⁶⁶ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri*, 2017, 2: 8.

⁶⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12: 89.

⁶⁸ Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, 12: 89.

⁶⁹ Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, 12: 90.

geçiren bir cenin olduğu, Allah'ın bu mertebeleri, başka ayetlerde anlattığı için zikretmediği sabit olmuş olur.”⁷⁰

Görüldüğü üzere Râzi, önceki çoğu müfessirin topraktan yaratılma konusunda kullandığı izahatlardan farklı olarak ayeti yeniden yorumlamıştır. Onun bu açıklamasında, yukarıda da değindiğimiz, akli ve bilimsel bir metodu kullandığını gözlemlemek mümkündür. Fahreddin Râzî başka bir ayette çamurdan yaratılmayı ise şöyle açıklamıştır: “Allah onu önce çamurdan, sonra suretlenmiş balçıktan, sonra da çömlek gibi çınlayan kupkuru bir balçıktan yarattı. Şüphe yok ki, Cenab-ı Hak onu, hangisi olursa olsun, herhangi bir cisimden yaratmaya kadirdir. Hatta onu, doğrudan doğruya, herhangi bir maddeden olmaksızın yaratmaya da kadirdir. Ama onu, ya sırf meşietinden dolayı yahut da onda meleklerle yönelik olan delaletten, onların maslahatlarından ve cinlerin menfaatlerinden dolayı bu şekilde yaratmıştır. Çünkü insanın, bu şeylerden yaratılması, bir şeyin kendi şeklinden ve cinsinden olan bir şeyden yaratılmasından daha hayranlık uyandırır.”⁷¹

Fahreddin Râzî tek nefisten yaratılma ayeti⁷² ile ilgili olarak müfessirler tarafında iki açıklama getirildiğini söylemiştir. Bunlardan ilki Hz. Havva'nın Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığı görüşüdür. İkincisi ise ayette kastedilen tek nefisin insan cinsi olduğu görüşüdür. Yani ayette, Hz. Havva'nın Hz. Âdem'den değil de onunla aynı cinsten (yani insan cinsinden) yaratılması kastedilmiştir.⁷³ O, ikinci görüş karşısında ilk görüşü savunanları şu şekilde eleştirmiştir: “Ayetteki “bir kişiden” sözünün başındaki “min” ibtida-i gaye içindir. Yaratmanın ve yoktan var etmenin başlangıcı, bu tek can olan Hz. Âdem olunca, “sizi bir tek candan yarattı.” Denilmesi yerinde olur. Yine Cenab-ı Hakkın, Hz. Âdem'i topraktan yaratmaya kadir olduğu sabit olduğuna göre, Hz. Havva'yı da topraktan yaratmaya kadirdir. Durum böyle olunca Hz. Havva'yı Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratmasının manası nedir?”⁷⁴

Râzi, canlıların sudan yaratılması ayetiyle⁷⁵ ilgili olarak ise şunları söylemiştir: “Bütün canlıların temeli, rivayet edilen şu husustan dolayı, sudur: Allah Teâlâ'nın ilk yarattığı şey, bir cevherdir. Böylece ona, heybet gözüyle nazar etti de, o cevher suya dönüştü. Sonra da Cenâb-ı Hak o sudan, ateşi, havayı ve nuru yarattı. Binâenaleyh bu ayetin⁷⁶ maksadı, hilkatın aslını beyân etmek olup, hilkatın ilk aslı da su olunca, işte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, suyu zikretmiştir.”⁷⁷

⁷⁰ Fahrüddin Er-Râzi, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, trc. Suat Yıldırım v.dğr. (Ankara: Akçağ Yayınları, 1993), 16: 399.

⁷¹ Fahrüddin Er-Râzi, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, trc. Suat Yıldırım v.dğr. (Ankara: Akçağ Yayınları, 1992), 14: 90.

⁷² Bk. Nisa, 1.

⁷³ Fahrüddin Er-Râzi, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, 1990, 7: 310.

⁷⁴ Fahrüddin Er-Râzi, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, 1990, 7: 311.

⁷⁵ Bk. Enbiya, 30, Nur, 45; Furkan, 54.

⁷⁶ Bk. Nur, 45.

⁷⁷ Fahrüddin Er-Râzi, *Tefsir-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, trc. Suat Yıldırım v.dğr. (Ankara: Akçağ Yayınları, 2002), 17: 121-122.

3.1.7. Muhyiddin İbn Arabî

3.1.7.1. Hayatı

İslam dünyasında el-Şeyh'ül Ekber lakabıyla anılan müfessirimiz 560/1166 yılında Endülüs'ün Mursiya şehrinde doğmuştur. Babası Abbasi devletinde komutan olan İbn Arabî, küçük yaşlardan itibaren etrafındaki önemli kişilerden dersler almış ve eğitimine bu şekilde başlamıştır.⁷⁸ Daha sonra doğduğu şehir olan Mursiya'dan o dönem Endülüs'ün başkenti İşbîliye'ye ailesiyle beraber göç eden İbn Arabî, burada uzun bir müddet inziva hayatına çekilmiştir. Ünlü bir mutasavvıf olarak da bilinen İbn Arabî, inziva hayatının yanında burada Kur'an ve İslami ilimler derslerine devam etmiştir.⁷⁹ Bir müddet sonra buradan da ayrılan İbn Arabî Tunus, Fas, Mısır ve Mekke'de bir süre ikamet etmiştir. Selçuklu devleti zamanında Anadolu'da da birçok yer gezen ve buralarda bir müddet ikamet eden İbn Arabî daha sonra Dımaşk'a yerleşmiş ve 638/1240 yılında burada vefat etmiştir.⁸⁰ Birçok alanda eserler verdiği bilinen ünlü düşünürün önemli eserlerinden biri de Tefsir-i Kebir Te'vilat adlı eseridir. O, bu eseriyle Kur'an'ı işaret bir manada tefsir etmiştir.

3.1.7.2. Muhyiddin İbn Arabî'nin Yaratılış Hakkındaki Görüşleri

Önceki müfessirlerden tefsir alanında farklı bir yol izleyen İbn Arabî, Hz. İnsanların (Kur'an'da da belirtildiği üzere⁸¹) aşamalı olarak yaratıldığını belirtmiştir. Buna göre her merhale bir öncekinden daha şerefli ve üstündür.⁸² O, insanın ruh ve beden olarak ikiye ayrıldığını söylemiştir. Buna göre Allah, insan "[...] bedenini "...bir balçıktan" arza aidiyet ve kuruluk özelliği ağır basan unsurlar karışımının en katısından yarattı. "Pişmiş çamura benzeyen..." bedeninin esasını ve dayanağını oluşturan kemik cevherine uygun katılıkta olan bu maddeden yarattı."⁸³ Çamurdan yaratılma konusundaki başka bir ayeti de İbn Arabî şu şekilde yorumlamıştır: "“And olsun biz insanı, kuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan yarattık.⁸⁴” Yani karışmış dört unsurdan yarattık. Çünkü balçık, kuruyup değişime uğramış çamurdur. "Mesnun" ise, katı, sert, yumuşamayan, istenilen şekli almaya elverişli olmayan cüzlerden arınması için üzerine su dökülen çamur anlamındadır. es-Salsal ise, havanın etkisiyle incelmış, sıcaklık sonucu kurumuş balçık demektir.”

O, tek nefisten yaratma ayetinde⁸⁵ kastedilenin Hz. Âdem olduğunu belirtmiştir. Buna göre Hz. Âdem önce yaratılmış daha sonra ise Hz. Havva yaratılmıştır.⁸⁶ O, Hz. Havva'nın yaratılışı meselesine ise diğer müfessirler gibi bakmaktadır. O, başka

⁷⁸ Muhyiddin İbn Arabî, *Tefsir-i Kebir Te'vilât*, ed. Şükran Eser Gökner, trc. Vahdettin İnce (İstanbul: Kıtasan Yayınları, 2008), 1: 11.

⁷⁹ M. Erol Kılıç, "İbnü'l Arabî, Muhyiddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20: 493-494.

⁸⁰ Kılıç, "İbnü'l Arabî, Muhyiddin", 20: 494-495.

⁸¹ Bk. Nuh, 13.

⁸² Muhyiddin İbn Arabî, *Tefsir-i Kebir Te'vilât*, ed. Şükran Eser Gökner, trc. Vahdettin İnce (İstanbul: Kıtasan Yayınları, 2008), 2: 1351.

⁸³ Muhyiddin İbn Arabî, *Tefsir-i Kebir Te'vilât*, 2008, 2: 1236.

⁸⁴ Hicr, 26.

⁸⁵ Bk. Zümer, 6.

⁸⁶ Muhyiddin İbn Arabî, *Tefsir-i Kebir Te'vilât*, 2008, 2: 1057.

müfessirlerin görüşlerini alıntılayarak açıkladığı ilgili ayetin tefsirinde Hz. Havva'nın Hz. Âdem'in sol kaburga kemiğinden yaratıldığını zikretmiştir.⁸⁷

3.1.8. Kâdı Beydâvî (Beyzâvî)

3.1.8.1. Hayatı

Tam adı Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî olan ünlü müfessir 585/1189 yılında Şiraz civarındaki Beydâ kasabasında doğmuştur.⁸⁸ Çocukluğunu burada geçiren Beydâvî daha sonra ailesiyle beraber Şiraz'a yerleşmiştir. Moğol istilasından kaçan âlimlerin Şiraz'a yerleşmelerinden dolayı burada geniş bir entelektüel çevre edinen Beydâvî bu sayede kendini önemli ölçüde geliştirmiştir. O, öğrendiği ilim neticesinde, "kâdı" lakabını almasının da sebebi olan, Şiraz kâdılkudâtlığına getirilmiştir. Bir süre bu görevi yürüten Beydâvî daha sonra bu görevden ayrılarak ömrünün sonuna kadar yaşayacağı Tebriz'e yerleşmiştir. Ölüm tarihi tam olarak bilinmeyen Beydâvî'nin 685/1286 yılında Tebriz'de vefat ettiği düşünülmektedir.⁸⁹

İlahiyatın hemen bütün alanında eser veren Beydâvî'ye bu nedenle "allâme" unvanı verilmiştir. Özellikle tefsir, fıkıh ve kelâm alanlarında ünlü olan Beydâvî'nin tefsir alanındaki *Envâru't-Tenzîl* adlı eseri onun en meşhur çalışmalarının başında gelmektedir.

3.1.8.2. Kâdı Beydâvî'nin Yaratılış Hakkındaki Görüşleri

Kâdı Beydâvî insanın çamurdan yaratılışını tasvir eden Hicr suresi yirmi altıncı ayetini şöyle yorumlamıştır: "Ayet mealindeki salsal, üfürüldüğünde ses veren kuru çamurdur. "Hame" ise içindeki su sebebiyle değişen ve kararan çamur, yani balçıktır. "Hame" ifadesi, salsal için bir sıfattır. Yani, insanı balçıktan yapılmış, sonra kurutulmuş bir çamurdan yarattık.

Ayetteki, "mesnun" kelimesi şekil verilmiş anlamına gelebileceği gibi kalıba sokulmuş anlamına da gelebilir. Nasıl ki mücevherler eritilir, bir kalıba sokulur, ardından kurutulur sanki insanın cevheri de önce balçık haline getirilmiş, buradan kendisine içi boş insan timsali (heykeli) verilmiştir. Bu balçık kurduğunda, kendisine üflenince ses verir bir vaziyet kazanmıştır. Sonra Allah-u Teâlâ bunu tavırdan tavra değiştirmiş, onu düzgün bir insan yapmış ve kendinden ruh üflemiştir."⁹⁰

Çamurdan ve topraktan yaratılma konusundaki ayetlerde yukarıdakine benzer görüşler dile getiren Beydâvî, ayette geçen sudan yaratılışla⁹¹ her canlının vücudunda büyük oranda bulunan suyun kastedildiğini söylemiştir.⁹² O, tek nefisten yaratılma

⁸⁷ Muhyiddin İbn Arabî, *Tefsir-i Kebir Te'vilât*, 2008, 1: 245.

⁸⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6: 100.

⁸⁹ Yavuz, "Beyzâvî", 6: 100-101.

⁹⁰ Kâdı Beydâvî, *Muhtasar Beydâvî Tefsiri*, trc. Şadi Eren, 2. Bs (İstanbul: Selsebil Yayınları, 2011), 2: 527.

⁹¹ Bk. Nur, 45.

⁹² Kâdı Beydâvî, *Muhtasar Beydâvî Tefsiri*, trc. Şadi Eren (İstanbul: Selsebil Yayınları, 2010), 3: 237.

ayetiyle⁹³ ilgili olarak ise yorum yapmamış, sadece daha önce başkaları tarafından zikredilen iki görüşü nakletmiştir. Bunlardan birincisi Hz. Havva'nın Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığı; ikincisi ise tüm insanların (Hz. Âdem ve Hz. Havva da dâhil olmak üzere) tek nefisten yaratıldığı görüşüdür.⁹⁴ İkinci görüş son derece ilgi çekici ve orijinal ise de Beydâvî bununla neyi kastettiğini açıklamamıştır.

3.1.9. Kurtubî

3.1.9.1. Hayatı

Künyesi Ebû Abdullah olan Kurtubî'nin tam adı, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî'dir.⁹⁵ Doğum tarihi tam olarak bilinmeyen müfessirimizin Hicri altıncı yüzyılın sonlarında veya yedinci yüzyılın başlarında Kurtuba'da dünyaya geldiği düşünülmektedir. Çocukluğunu ve gençliğini burada geçiren Kurtubî daha sonra Mısır'a göç ederek Münyeti Beni Hasib'e yerleşmiştir. Burada önemli ilmi çalışmalar yapan Kurtubî 671/1273 yılında vefat etmiştir.⁹⁶

Tefsir, hadis ve fıkıh gibi alanlarda adından sıkça söz ettiren Kurtubî, bu alanlarda önemli eserler vermiştir. Bunlardan en önemlisi onun el-Câmi li-ahkâmi'l-Kur'an adlı eseridir. Kur'an-ı Kerim tefsiri olan bu eser ilim çevrelerince büyük ilgi görmüştür. O, bu eserinde ayetleri dirayet metoduyla açıklamaya çalışmıştır.⁹⁷

3.1.9.2. Kurtubî'nin Yaratılış Hakkındaki Görüşleri

Topraktan yaratılma konusundaki görüşlerini bir hadis aracılığıyla izah eden Kurtubî'nin naklettiği hadis ve olaya bakışı şu şekildedir: "[...] Bu sefer yüce Allah ölüm meleğini gönderdi. Bundan da Allah'a sığınınca ölüm meleği de: Ben de emrini yerine getirmeksizin geri dönmekten Allah'a sığınırım, dedi ve yeryüzünden bir miktar aldı ve karıştırdı. Alacağını tek bir yerden almadı. Kırmızı, beyaz ve siyah topraklardan ayrı ayrı aldı. İşte bunun için Âdemoğulları değişik değişik ortaya çıktı. [...] Daha sonra -yüce Allah- toprağı yapışkan bir çamur haline -tînun lâzib- getirinceye kadar ıslattı. Lâzib ise birbirine yapışan çamur demektir. Daha sonra kokuncaya kadar bırakıldı. İşte yüce Allah bu aşama hakkında şöyle buyurmaktadır: "Kokuşmuş çamurdan [...]" (el-Hicr, 15/26-28, 33) Daha sonra yüce Allah meleklerle şöyle buyurdu: "Muhakkak Ben çamurdan bir beşer yaratacağım, onu tamamlayıp içine ruhumdan üflediğimde onun için secdeye kapanın. [...] Yüce Allah Hz. Âdem'i bir insan şeklinde yarattı. Önce o cuma gününün bir bölümünde ve kırk yıl süre kadar çamurdan bir ceset halinde idi. Melekler onun yanından geçip de onu gördüklerinde korkuya kapıldılar. Aralarında Hz. Âdem'den en çok korkan İblis idi. Onun yanından geçer, ona vurur ve bu ceset tıpkı testinin ses çıkardığı gibi bir ses çıkartırdı. İşte şanı yüce Allah'ın şu buyruğu buna

⁹³ Bk. Nisâ, 1.

⁹⁴ Kâdî Beydâvî, *Muhtasar Beydâvî Tefsiri*, trc. Şadi Eren, 2. Bs (İstanbul: Selsebil Yayınları, 2011), 1: 481.

⁹⁵ Tayyar Altukulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26: 455.

⁹⁶ Kurtubî, *el-Camiu li-Ahkâmi'l-Kur'an*, trc. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Buruc Yayınları, 2005), 1: 15-16.

⁹⁷ Altukulaç, "Kurtubî, Muhammed b. Ahmed", 26: 456-457.

işaret etmektedir: "O, insanı testi gibi ses veren kupkuru çamurdan yarattı." (er-Rahmân, 55/14)"⁹⁸

O, başka bir ayette topraktan yaratılma konusunu; "Hz. Âdem önce parçaları dağınık toprak halinde idi. Sonra ıslatıldı, çamur oldu. Sonra da "hame-i mesnûn" yani, değişikliğe uğramış çamur haline gelinceye ve kokuşuncaya kadar bırakıldı. Sonra da kurudu ve ondan sonra da ses çıkaran bir balçık haline geldi."⁹⁹ şeklinde açıklamıştır. Daha sonra Hz. Âdem'in yaratılmasını rivayetlerle güçlendiren Kurtubî, onun göğsünün Basra yolu üzerinde bulunan Dâriyye adı verilen yerden (toprağından) yaratıldığını; bu toprağın ise İblis tarafından Allah'a götürüldüğünü nakletmiştir. Hz. Âdem'in Cuma günü yaratıldığını belirten Kurtubî, onun ilk yaratıldığında boyunun çok uzun olduğunu daha sonra Allah'ın onun boyunu kısalttığını söylemiştir. Saçı da boyu gibi uzun olan Hz. Âdem, hakkında Kurtubî şunları söylemiştir: "Âdem (a.s) Hindistan'dan Mekke'ye ayakları üzerinde yürüyerek kırk defa haccetti. Âdem yere indirildiği sırada başı semaya sürtünüyordu. İşte bundan dolayı başındaki saçlar dökülmüş ve bu şekilde saçlarının dökülmesini de çocuklarına miras bırakmıştı. Karada yaşayan canlılar uzunluğundan ürktüklerinden dolayı o günden bu yana o canlılar yabanileşmişlerdir. Çocukları ve torunları kırk bini bulmadan vefat etmedi. Yüce Allah'ın kendisini indirmiş olduğu dağın tepesinde vefat etti. Bunun üzerine Şis, Cebrail (ikisine de selam olsun)'e dedi ki: "Haydi Âdem'in cenaze namazını kıl" Cebrail (a.s) ona şöyle dedi: Sen öne geç ve babanın namazını kıl. Onun namazını kılarken otuz defa tesbih getir. Bunun beş tanesi namaz içindir. Yirmi beş tanesi ise Âdem'in fazileti dolayısıyla'dır.

Ona dört tekbir getirerek namazı kıldığı da söylenmiştir. Şis'in oğulları Hz. Âdem'i bir mağaraya koydular (gömdüler). Mağaranın kapısına da bir bekçi bıraktılar. Kabiloğullarından oraya kimseyi yaklaştırmadılar. Oraya gelip Hz. Âdem'e mağfret dileyenler Şis'in oğulları idi. Hz. Âdem'in yaşı dokuz yüz altı idi."¹⁰⁰ O başka bir ayetin tefsirinde Hz. Havva'nın Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığını da söylemiştir.¹⁰¹

3.1.10. İbn Kesîr

3.1.10.1. Hayatı

Tam adı Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî olan ünlü müfessir 701/1301 yılında Şam yakınlarındaki Busrâ kasabasının Micdel (Mecdel) köyünde dünyaya gelmiştir.¹⁰² Henüz çok küçükken babası ölen İbn Kesîr bir müddet sonra ailesiyle birlikte Dımaşk'a göç etmiştir. Kur'an eğitimine küçük yaşta başlayan İbn Kesîr, diğer

⁹⁸ Kurtubî, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*, 2005, 1: 556-559.

⁹⁹ Kurtubî, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*, trc. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Buruc Yayınları, 2000), 10: 37.

¹⁰⁰ Kurtubî, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*, trc. Beşir Eryarsoy, 2. Bs (İstanbul: Buruc Yayınları, 2004), 6: 534-535.

¹⁰¹ Kurtubî, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*, trc. Beşir Eryarsoy, 2. Bs (İstanbul: Buruc Yayınları, 2003), 4: 547; Kurtubî, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*, 2005, 1: 585-586.

¹⁰² İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, trc. Bekir Karlığa - Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1983), 2: XI; Abdulkarim Özeydin, "İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20: 132.

alanlarda da dönemin ünlü hocalarından dersler almıştır.¹⁰³ Eğitimini tamamladıktan sonra müftülük ve müderrislik gibi çeşitli resmi görevlerde bulunan İbn Kesîr ilmi ve hitabet yeteneği sayesinde devlet kademesindeki önemli birçok ismin saygınlığını kazanmıştır. Hayatının büyük bölümünü geçirdiği Dımaşk'ta birçok öğrenci yetiştiren İbn Kesîr 774/1373 yılında burada hayatını kaybetmiştir.¹⁰⁴

Tefsir, hadis ve fıkıh gibi alanlarda ünlü olan İbn Kesîr bu alanlarda önemli eserler vermiştir.¹⁰⁵ Tefsir alanında vermiş olduğu, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm* adlı eseri onun önemli çalışmalarından biridir. Onun rivayet yöntemiyle ayetleri açıklamaya çalıştığı bu eseri günümüz Türkçesine de çevrilmiştir.¹⁰⁶

3.1.10.2. İbn Kesîr'in Yaratılış Hakkındaki Görüşleri

İbn Kesîr, diğer müfessirlerle benzer şekilde ilk insanın yaratılışını ifade etmeye çalışmıştır. O, Hz. Âdem'in yaratılışı konusundaki bir hadisi kendi görüşünü belirtmek için aktarmıştır: “Şüphesiz Allah Teâlâ Âdem'i yeryüzünün her tarafından almış olduğu bir avuç (toprak) tan yaratmıştır. Âdemoğulları yeryüzünden alınan bu topraklar ölçüsünde dünyaya gelirler. Onlardan beyazı, kırmızısı, siyahı, bunlar arası bir renkte olanı, pis ve temiz olanı, uysal ve üzüntülü olanı, bunlar arasında bir tabiata sahip olanı (dünyadan alınmış olan toprakların ölçüsüne göre) dünyaya gelirler.”¹⁰⁷

O, Hz. Havva'nın yaratılmasını da diğer müfessirler gibi yorumlamıştır. Buna göre o, ayette¹⁰⁸ geçen tek nefisle Hz. Âdem'in kastedildiğini, eş kelimesiyle de Hz. Havva'nın kastedildiğini söylemiş ve Hz. Havva'nın, Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden, o uyurken yaratıldığını ifade etmiştir.¹⁰⁹ Daha sonra ise Hz. Âdem ve Hz. Havva'dan birçok erkek ve kadın doğarak insanlık çoğalmıştır.¹¹⁰ İnsanın yaratılışıyla ilgili “And olsun ki, sizi yarattık ve sonra size şekil verdik [...]”¹¹¹ ayetini yorumlayan İbn Kesîr, burada “sizi” kelimesiyle kastedilenin Hz. Âdem olduğunu belirtmiştir. “Size” kelimesi ise diğer insanlar için kullanılmıştır. Buna göre Hz. Âdem çamurdan; zürriyeti ise nutfeden yaratılmıştır.¹¹²

Müfessirlerin ilk insanın yaratılışıyla ilgili ayetleri tefsirini kısaca değerlendirecek olursak, onlar ayetlerde geçen toprak, su, çamur, balçık ve bir tek nefis gibi yaratılışın kaynaklarını benzer şekilde yorumlamışlardır. Onların bu yorumları yaratılışın açıklanması değil de ayetlerin açıklanması şeklinde olduğu için genellikle dar bir çerçevede kalmıştır. Bu durum onların ayetleri açıklamak için sadece dini kaynakları referans almalarından kaynaklanmış olmalıdır. Zira onların ayetleri tefsir ederken doğa

¹⁰³ Özeydın, “İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ”, 20: 132.

¹⁰⁴ Özeydın, “İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ”, 20: 132-133.

¹⁰⁵ Bk. İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, 1983, 2: XII.

¹⁰⁶ Bk. İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, 1983.

¹⁰⁷ İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, trc. Bekir Karlığa - Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1983), 12: 6341-6342.

¹⁰⁸ Bk. Nisa, 1.

¹⁰⁹ İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, trc. Bekir Karlığa - Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1983), 4: 1451.

¹¹⁰ İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, 1983, 12: 6899.

¹¹¹ Bk. Araf, 11.

¹¹² İbn Kesir, *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, trc. Bekir Karlığa - Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1983), 6: 2915.

bilimlerinden ve çevresel izlenimlerden yararlanmadığı; ulaştıkları sonuç doğüstü olsa bile bunu kabullendikleri görülmüştür.

3.2. İlk İnsanın Yaratılışının Evrimle Gerçekleştiğini İleri Süren Düşünürler ve Görüşleri

Allah'ın; canlı cansız bütün varlıkları, Dünya'yı ve yıldızları yarattığı Kur'an-ı Kerim'de bize bildirilmekteydi, fakat bu yaratma nasıl olmuştu? Yaratılışla ilgili ayetleri nasıl yorumlamalıydı? İşte böylesi sorular yukarıda da zikredildiği üzere Müslümanları farklı kültürlerdeki yaratılış modellerini incelemeye itmiştir. Bu incelemeler neticesinde İsrailiyat, Yunan ve Helen felsefesi kökenli birtakım düşünceler İslam dünyasında yayılmaya başlamıştır. Bu düşüncelerin hem İslami hem de bilimsel olmadığını düşünen bazı İslam düşünürleri İslam'da evrimci yaratılış teorisini geliştirmişlerdir.¹¹³

Evrim fikri ilk olarak Müslümanlar tarafından dile getirilmemişti. Bu fikri bilimsel olarak Müslümanlardan önce dile getirenler eski Yunan filozoflarıdır.¹¹⁴ İlk olarak Miletli Thales (ö.545) tüm nesnelere kökeninin su olduğunu iddia etmiştir. Thales'in öğrencisi Anaksimander (ö.542) ise insanların önce balıkların arasında ortaya çıktığını ve büyüyünce karada yaşamını devam ettirdiğini söylemiştir.¹¹⁵ O, bir zamanlar denizlerin çekilmesiyle karaya uyum sağlamak zorunda kalan balıkların birçok hayvan türüne ve neticede insana kaynaklık ettiği görüşünü savunmuştur.¹¹⁶ Altıncı yüzyıl sonlarına doğru yaşamış Yunan filozofu Herakleitos ise günümüz Evrim Teorisinin de benimsediği canlılar arasındaki yaşam mücadelesine dikkat çekmiştir.¹¹⁷ İslam düşüncesi öncesi Yunan filozofları tarafından dile getirilen evrim fikri daha sonra Müslüman düşünürler tarafından revize edilerek özgün düşünceler halinde yeniden dile getirilmiştir.

3.2.1. Câbir b. Hayyân

3.2.1.1. Hayatı

Asıl adı "Ebû Mûsâ Câbir b. Hayyân b. Abdillâh"dır. Batıda "Geber" adıyla bilinen Câbir b. Hayyân daha çok kimya ve simya bilimleriyle uğraşmıştır. Kimya üzerine yaptığı çalışmalar esnasında kendi geliştirdiği aletlerle kimyasal işlemler gerçekleştiren¹¹⁸ Câbir b. Hayyân'ın bazı tarihçilere göre kendine ait bir laboratuvarı bulunmaktadır.¹¹⁹ O, yaptığı bu çalışmalarla deneye dayalı kimyanın gelişmesine büyük katkılar sağlamış ve kimya dünyasında önemli bir yere sahip olmuştur.¹²⁰ Kendinden sonra yaşayan birçok kimyacıyı büyük ölçüde etkileyen Câbir b. Hayyân, bazı çağdaş

¹¹³ Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 23.

¹¹⁴ Cemal Yıldırım, *Evrime Kuramı ve Bağnazlık* (Ankara: Bilgi Yayınları, 1998), 27.

¹¹⁵ Topdemir - Unat, *Bilim Tarihi*, 20.

¹¹⁶ Yıldırım, *Evrime Kuramı ve Bağnazlık*, 27.

¹¹⁷ Arzu Demirel, "Antik Yunan'da Biyolojik Evrim Düşüncesi", *Folklor/Edebiyat*, 68 (01 Aralık 2011): 56.

¹¹⁸ Bk. Hüseyin Gazi Topdemir, "İslam Dünyasında Kimya", *Bilim ve Teknik*, 534 (Mayıs 2012): 90-93.

¹¹⁹ Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 31.

¹²⁰ Hüseyin Gazi Topdemir, "Câbir İbn Hayyân", *Bilim ve Teknik*, 534 (Mayıs 2012): 72.

bilim adamları tarafından modern kimyanın kurucusu olarak görülmektedir.¹²¹ Bir lakabı da sūfî olan Câbir b. Hayyân'ın bazı İslam tarihçilerince tasavvufla meşgul olduğu rivayet edilse de gerçekte onun tasavvufla ilişkisinin olmadığı anlaşılmıştır.¹²² O'na "sūfî denilmesinin nedeni ise kimyayı bir çeşit gizil bilgi şeklinde görmesinin neticesidir."¹²³

Hayatı hakkında çok fazla bilgiye rastlanmayan Câbir b. Hayyân'ın bazı kaynaklarda sekizinci yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı ve Harran'da doğduğu belirtilse de¹²⁴ baskın olan görüş 721 yılında Horosan bölgesinin Tûs şehrinde doğduğudur.¹²⁵ Aslen Yemenli olup Kûfe'de eczacılık (attar) yapan babası Hayyân, Emevi hanedanıyla yaşadığı siyasi sorunlar nedeniyle Horasan'a (Tûs) sürgün edilmiştir.¹²⁶ Bu sürgün esnasında Câbir b. Hayyân'ın burada doğduğu düşünülmektedir.

Câbir b. Hayyân ilk derslerini eczacı olan babasından almıştır. Daha sonra Kûfe'ye yerleşen Câbir b. Hayyân burada kendi deyimiyle, "hikmetin kaynağı" olarak nitelendirdiği Ca'fer es-Sâdık'la tanışmış ve ondan ders almıştır. Hocası Ca'fer es-Sâdık'tan kimya ve mistisizm gibi birçok alanda ders alan Câbir b. Hayyân bütün bilgileri ondan aldığını ifade eder.¹²⁷ Câbir b. Hayyân Kûfe yaşantısından sonra ilmini geliştirmek üzere Bağdat'a gitmiştir. Burada bir dönem Abbâsi halifelerinin vezirliğini de yapmış olan Bermekî ailesinin yanında kalan Câbir b. Hayyân Bermekî ailesinin yönetimden uzaklaşmasından sonra yeniden Kûfe'ye dönmüş ve 815 yılında burada vefat etmiştir.¹²⁸

Ünlü bilim adamı ve filozof Roger Bacon'un (ö. 1294) "hocaların hocası" diye tabir ettiği Câbir b. Hayyân kimyanın yanı sıra tıp, matematik, astronomi ve felsefe alanlarında da çalışmalar yapmıştır. Bu alanlarda birçok eser veren Câbir b. Hayyân'ın kitapları Doğu'da yüzlerce yıl okutulmuştur. Endülüs Emevi Devleti sayesinde Batı'ya da ulaşan eserleri yüzyıllardır Batılı bilim adamlarına da kaynaklık etmiştir. Çeşitli alanlarda çok sayıda eser verdiği bilinen Câbir b. Hayyân'ın bazı kaynaklarda binin üzerinde eseri olduğu belirtilmiştir.¹²⁹

3.2.1.2.Câbir İbn Hayyân'ın İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü

Günümüzde evrim teorisini savunan birçok bilim adamına göre Dünya üzerinde ilk yaşam çeşitli şartların da oluşmasıyla suda tek hücreli canlının kendiliğinden oluşmasıyla başlamıştır.¹³⁰ Her ne kadar günümüzdeki "kendiliğinden oluşum" teorisine benzemese de Câbir b. Hayyân da evrim teorisine doğrudan bağlantılı olan "kendiliğinden (spontane) oluşum" fikrini savunmuştur. Bu düşünceyi Câbir b.

¹²¹ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 31.

¹²² Mahmut Kaya, "Câbir İbn Hayyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6: 534.

¹²³ Topdemir, "Câbir İbn Hayyân", 72.

¹²⁴ Adülhakim Koçin, "Modern Kimyanın Kurucusu: Câbir bin Hayyân", *Bilim ve Teknik*, 264 (1989): 37.

¹²⁵ Kaya, "Câbir İbn Hayyân", 6: 534.

¹²⁶ Kaya, "Câbir İbn Hayyân", 6: 534.

¹²⁷ Topdemir, "Câbir İbn Hayyân", 72.

¹²⁸ Topdemir, "Câbir İbn Hayyân", 72.

¹²⁹ Kaya, "Câbir İbn Hayyân", 6: 535.

¹³⁰ Şahin, *50 Soruda Yaşamın Tarihi*, 123.

Hayyân'dan önce Aristo ve diğer bazı bilim adamlarının savunduğu da bilinmektedir, fakat Aristo'nun ifade ettiği kendiliğinden oluş ile Câbir b. Hayyân'ın savunduğu sistem arasında büyük farklılıklar vardır. Sözelimi Aristo leşlerden bazı canlıların yumurtasız ürediğini savunmuştur.¹³¹ Aristo'nun kendiliğinden oluşum fikrini bu şekilde açıklaması kendi döneminden hemen sonra yaşamış birçok düşünür tarafından eleştirilmiştir. Neticede bu düşüncenin doğru olmadığı ve leşlerden canlıların üremesine aslında çok küçük olan yumurtalarını oraya bırakan anaçların neden olduğu anlaşılmıştır. Câbir b. Hayyân ise dört unsur (toprak, su, hava ve ateş) ve dört niteliğin (kuru, ıslak, soğuk ve sıcak) kendiliğinden oluşumun temelini oluşturduğunu düşünmektedir. Buna göre Allah önce bu dört unsur ve dört niteliği yaratmış ve daha sonra ise bu unsurlardan madenler ve canlılar (bitki, hayvan, insan) oluşmuştur.¹³²

Câbir b. Hayyân, Allah'ın bazı temel maddeleri yarattığını ve bunlardan canlıların ve insanın kendiliğinden oluştuğunu ifade etmiştir. O, bunun yanında mineraller ve canlıların (insan, hayvan ve bitkiler) laboratuvar ortamında üretilbileceği fikrini ortaya atmıştır.¹³³ Câbir b. Hayyân'ın, çağının ufku aşan bu düşüncesi o dönem pek itibar görmemiş olsa da günümüzde yapılan bazı çalışmalar (sperm ve yumurtayı laboratuvarında, özel yöntemlerle birleştirme çalışmaları) onun düşüncesinin isabetli olduğunu göstermiştir.

Câbir b. Hayyân canlıların ve insanın kendiliğinden oluşum fikriyle İslam düşünce tarihinde önemli yerleri olan birçok düşünürü etkilemiştir. Bununla beraber Câhız gibi birçok düşünür bu fikri Aristo'nun düşüncesiyle beraber bilimsel bulmamıştır. Yine bazı İslam bilginleri kendiliğinden oluşum fikrinin Allah'ın yaratması fikrine ters düştüğünü zikrederek bu düşünceyi eleştirmiştir.¹³⁴

3.2.2. Nazzâm

3.2.2.1. Hayatı

Tam adı, Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr b. Hâni' en-Nazzâm'dır.¹³⁵ Doğumu hakkında net bilgiler olmayan Nazzâm'ın miladi 760-811 yılları arasında doğduğu düşünülmektedir. Doğduğu yere nispeten Basrî veya Belhî şeklinde anılan Nazzâm Mutezile mezhebinin Basra ekolüne mensuptur. Gençlik yıllarını Basra'da geçiren Nazzâm kendisi gibi önemli bir Mutezilî düşünür ve aynı zamanda dayısı olan Ebul Huzeyl el- Allâf'tan dersler almış ve onunla önemli ilim meclislerine katılmıştır.¹³⁶ Daha sonra halife Me'mun'un daveti üzerine Bağdat'a giden Nazzâm burada önemli bir nüfuza sahip olmuştur.¹³⁷

İyi bir şair, dilci ve cedelci olan Nazzâm, ilmî alanda birçok tartışma ve münakaşaya girmiştir. Basra'da yaşadığı dönemlerde Zerdüştlük ve Dehriyye ile

¹³¹ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 33.

¹³² Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 33.

¹³³ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 34.

¹³⁴ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 35.

¹³⁵ İlyas Çelebi, "Nazzâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32: 466.

¹³⁶ Çelebi, "Nazzâm", 32: 466.

¹³⁷ Çelebi, "Nazzâm", 32: 466.

mücadele eden Nazzâm, Bağdat döneminde ise Mürcie ve Cebriyye kalamcıları ile ilmî münakaşalara girmiştir.¹³⁸ Yunan felsefesine karşı mücadelenin başlatıcısı olarak kabul edilen Nazzâm'ın¹³⁹ bu tür ilmi tartışmalarda ön plana çıkmasının nedeni mezhepsel görüşlere hâkim olması ve Yunan felsefesini çok iyi bilmesinden dolayıdır. Çok iyi bir dilci olduğu rivayet edilen Nazzâm'ın kelimeleri dizmedeki yeteneğinden dolayı "Nazzâm" ismini aldığı rivayet edilmektedir ki o, bu yeteneğini sıkça girdiği ilmi münakaşalarda kullanmıştır.¹⁴⁰

Nazzâm kendi düşünce sisteminde akla büyük önem vermiştir. Allah'ın sıfatları da dâhil olmak üzere birçok konuda vahdaniyet ilkesine sıkı sıkıya bağlı kalan Nazzâm bu ilke doğrultusunda beyan ettiği görüşler nedeniyle Mu'tezile mensupları da dâhil olmak üzere birçok kesimden eleştiri almıştır.¹⁴¹ Birçok İslam düşünürü tarafından görüşleri sakıncalı bulunan Nazzâm'ın felsefe ekolüne karşı vahdaniyet ilkesini savunmaktan ileri gelen görüşlerinin bu duruma neden olduğunu söylenilebilir.¹⁴² Hayatı boyunca İslam karşıtı birçok felsefi akım ve İslam düşünürlerinin (ona göre) hatalı olduğunu düşündüğü görüşleriyle mücadele eden Nazzâm'ın ölüm tarihiyle ilgili kaynaklar farklı tarihler içermektedir. Bazılarına göre o, miladi 845 yılında 71 yaşında iken Bağdat'ta ölmüştür. Bazı kaynaklara göre ise Nazzâm, miladi 835 yılında henüz 36 yaşında iken Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁴³

Kendine ait birçok eseri olduğu rivayet edilen Nazzâm'ın bu eserlerinden hiçbirisi günümüze ulaşmamıştır. Onun birçok alandaki fikirlerine ancak öğrencilerinin eserlerindeki kendisine atfedilen görüşlerden ve alıntılardan ulaşılabilmektedir.

3.2.2.2. Nazzâm'ın İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü

Allah'ın zatı ve sıfatları, Kuran'ın mucize oluşu gibi ilahiyat alanında birçok özgün teorisi bulunan Nazzâm'ın atomun parçalanması, tafra nazariyesi,¹⁴⁴ kumun ve zuhur teorisi gibi fiziki Dünya'ya ait yine birçok özgün nazariyesi bulunmaktadır. Nazzâm'ın yaşadığı dönemdeki mezhebi ve felsefi akımlar onun bu teorilerini geliştirmesinde tetikleyici rol oynamıştır. Özellikle dönemin ateistlerinden sayılan Dehriyye mensupları ile mücadelesi onun kumun ve zuhur nazariyesi başta olmak üzere fiziki Dünya'ya ait birçok teori geliştirmesine sebep olduğu söylenilebilir.¹⁴⁵ O, bu mücadeleler sonucu geliştirdiği teorilerinde akli delilleri sunarken bunları Kur'an ayetleriyle de desteklemiştir.

Nazzâm öncelikli olarak ilk madde, ilk varlık ve kâinatın var olması konularını açıklamaya çalışmıştır. Onu buna iten sebep ise Dehriyye gibi birçok felsefi akıma karşı İslam'ı bu alanlarda akli delillerle savunma çabasıdır. Nazzâm'a göre Allah tarafından

¹³⁸ Çelebi, "Nazzâm", 32: 466.

¹³⁹ Kemal Işık, "Nazzam ve Düşünceleri", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 3 (1977): 103.

¹⁴⁰ Işık, "Nazzam ve Düşünceleri", 101.

¹⁴¹ Işık, "Nazzam ve Düşünceleri", 104.

¹⁴² Işık, "Nazzam ve Düşünceleri", 104.

¹⁴³ Işık, "Nazzam ve Düşünceleri", 101.

¹⁴⁴ Taфра Nazariyesi. İki mesafe arasındaki bazı noktaları kat etmeksizin sıçrayarak ilerlemek anlamına gelir. Nazzâm, bu teoriyi atomun parçalanabileceği görüşünü desteklemek için kullanmıştır. Detaylı bilgi için bk. Işık, "Nazzam ve Düşünceleri", 101-113.

¹⁴⁵ Işık, "Nazzam ve Düşünceleri", 109.

önce ilk madde/ varlık yaratılmıştır. “Kumun Nazariyesi” adını verdiği bu kurama göre yaratılan ilk maddenin içerisinde diğer varlıklar gizli bir şekilde bulunmaktadır.¹⁴⁶ Ona göre Allah; canlı, cansız bütün varlıkları bu maddenin içerisinde bir anda yaratmıştır.¹⁴⁷ Yani yaratılış bir anda olup bitmiştir.¹⁴⁸ Nazzâm’ın burada kastettiği şey bütün varlıkların şimdiki haliyle yaratıldığı değil onlara kaynaklık edecek maddenin Allah tarafından yaratılmasıdır. O’na göre yaratılan ilk maddenin içerisinde birtakım güçler potansiyel (bi’l-kuvve) olarak bulunmaktaydı. O, bu görüşünü odun örneğiyle açıklamaktadır. Odunun içerisinde ateş ve kül gibi bazı maddeler gizli halde bulunmaktadır, fakat odun form değiştirmeden bu maddeler açığa çıkamazlar. İşte nasıl ki odunun içerisinde bu maddeler gizli halde bulunuyorsa yaratılan ilk maddenin içerisinde de bazı kuvveler potansiyel halde bulunmaktaydı. Daha sonra ise bu maddenin form değiştirmesiyle de yeni maddeler ortaya çıkarak yeni formlara bürünmüş ve yeni türleri ortaya çıkarmışlardır.

Nazzâm’ın yukarıda değindiğimiz görüşleri ancak -modern bir terim olan- ‘Evrinin Evrimi Kuramı’na örnek olabilir. Çünkü o, buraya kadar olan görüşlerinde evrenin günümüzdeki halini nasıl aldığını açıklamaya çalışmıştır. Oysa Nazzâm’ın evrim görüşü sadece kozmolojik olarak sınırlı değildir. O, yeryüzünde canlı hayatın başlangıcı ve devamı hakkında da çeşitli tezler ileri sürmüştür. Onun evrim düşüncesini birçok klasik kaynaktan görmek mümkündür.¹⁴⁹ O evrim fikrini halden hale geçme, yenilenme olarak ifade etmiştir. Ona göre Allah, hâlihazırda var olan maddeleri yok etmeden, halden hale sokarak yeniden yaratmayı gerçekleştirmektedir.¹⁵⁰ O, ilk canlı varlıkların Allah’ın yarattığı ilk maddeden (varlık) neşet ettiğini söylemiştir.¹⁵¹ Aslında Nazzâm’a göre bu ilk varlıktan tek bir canlı tür değil ana türler ayrı ayrı ortaya çıkmıştır. Yani insan ve hayvan gibi türler ilk varlıktan ayrı ayrı neşet etmiştir. Bu türlerin evrimi ise kendi içerisinde gerçekleşmiştir.¹⁵² Sözelimi hayvanlar kendi içerisinde basitten karmaşığa evrimleşerek ilerlemektedirler. Keza insan türü de kendi içerisinde böyledir, fakat o insanların hayvanlardan evrimleştiği veya bitkilerin hayvanlara evrimleştiği gibi türler arası evrim fikrini benimsememektedir.¹⁵³ Neticede hem kozmolojik hem de biyolojik evrim düşüncesine sahip olan Nazzâm’ın buna neyin sebep olduğuna dair bir açıklamasına kaynaklarda rastlamak mümkün değildir, fakat onun insanları çeşitli fiziksel özelliklerine göre sınıflandırmasındaki etken olan iklimin evrimsel düşüncelerine de kaynaklık ettiği söylenebilir.¹⁵⁴ İnsanlar üzerindeki fiziki değişimleri iklimin etkilerine bağlayan Nazzâm aynı analogiyi diğer alanlara transfer etmiş olabilir.

¹⁴⁶ Bayrakdar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 37.

¹⁴⁷ Bayrakdar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 37; Özgün metin için bk. Hayyât, *Kitabu’l-intisar ve ’r-reddu ala Ravendiye’l-mulhid*, ed. Albert Nader Nasri (Beyrut: Matbaatü’l-Katolikiyye, 1957), 51.

¹⁴⁸ Bayrakdar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 37.

¹⁴⁹ Bk. el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, trc. Ethem Ruhi Fığlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 103.

¹⁵⁰ el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 103.

¹⁵¹ Bayrakdar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 38.

¹⁵² Bayrakdar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 37-38.

¹⁵³ Bayrakdar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 38.

¹⁵⁴ Bayrakdar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 40-41.

Nazzâm kendi düşünce sisteminde geliştirdiği özellikle evrenin, canlılığın ve insanın kökenine dair teorilerle İslam dünyasında önemli bir yere oturmuştur. O varlığı ve varoluşu mantıksal bir çerçeveye oturtmaya çalışmıştır. Hem kendi döneminde hem de sonraki dönemlerde görüşleri nedeniyle ağır eleştirilere maruz kalsa da¹⁵⁵ Onun görüşlerini benimseyip üzerine araştırmalar yapan önemli İslam düşünürleri de olmuştur. Örneğin Nazzâm'ın öğrencisi olan Câhız, onun fikirleri ışığında evrimsel araştırmaları daha da ileriye götürmüştür. Bunun dışında Nazzâm'ın evrenin, canlıların ve insanların evrimi konusundaki görüşlerinin modern evrim teorisi ve Big Bang teorisiyle uyum içerisinde olduğu günümüzde yapılan bilimsel araştırmalarla gözler önüne serilmiştir.

3.2.3. Câhız

3.2.3.1. Hayatı

Künyesi 'Ebu Osman' olan¹⁵⁶ Câhız'ın tam adı, 'Amr b. Bahr b. Mahbûb/ Fezâre el-Kinânî el-Leysî el-Fukeymî (Fukemî) el-Basrî'dir.¹⁵⁷ 'El-Câhız' ise gözlerinin patlaklığı nedeniyle ona takılan lakaptır.¹⁵⁸ Basra'da doğduğu bilinen Câhız'ın doğum tarihi ihtilaflıdır. Bazı kaynaklar onun hicri 150-160 (766-776) yılları arasında doğduğu yazmaktadır.¹⁵⁹ Arap edebiyatında önemli bir yeri olan Câhız muhtemelen aslen Afrika kökenlidir. Onun, dedesinin zenci olması; kendisinin ise koyu renkli olan teni bu görüşlerin haklılık payını artırmaktadır.¹⁶⁰

Fakir bir aileden dünyaya geldiği bilinen Câhız henüz çok küçükken babasını kaybetmiştir. O, bu nedenle küçük yaşlardan itibaren ailesinin geçimini temin etmek zorunda kalmıştır.¹⁶¹ Buna rağmen küçüklüğünden itibaren ilme çok önem veren Câhız'ın kitap okumaya çok meraklı olduğu ve eline geçen kitapları ayırt etmeden okuduğu rivayet edilmektedir.¹⁶² Onun ilme merak duyduğu bu dönemlerde Basra bu açıdan önemli merkezdir. Câhız'ın ilim sahasında ilerlemesinde bu dönemin büyük etkisi olduğunu söylenilebilir. Zira Câhız, bu dönemde Basra'da bulunan birçok düşünürün derslerine katılmış; şiir, edebiyat, dil ve tarih gibi alanlarda kendini geliştirmiştir. Burada ilim alanında önemli mesafeler kat eden Câhız, Bağdat ve Samarra gibi merkezlerde de uzun süre kalarak ilim tahsiline devam etmiştir.¹⁶³

Hayatının bir bölümü Basra'da ilim öğrenmekle geçen Câhız daha sonra ömrünün geri kalanını geçireceği Bağdat'a yerleşmiştir. İlim tahsilinin çoğunu Basra'da yapan Câhız öğrendiği ilimlerin neticesi olan eserlerinin büyük çoğunluğunu ise

¹⁵⁵ Bk. el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 95-110.

¹⁵⁶ Hüseyin Akyüz, "El-Câhız'ın Sünnet/Hadis Hakkındaki Görüşleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/31 (01 Mayıs 2011): 233.

¹⁵⁷ Akyüz, "El-Câhız'ın Sünnet/Hadis Hakkındaki Görüşleri", 01 Mayıs 2011, 233.

¹⁵⁸ Ramazan Şeşen, "Câhız", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7: 20.

¹⁵⁹ Bk. Hüseyin Akyüz, *El-Câhız'ın Sünnet/Hadis Hakkındaki Görüşleri* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004), 49.

¹⁶⁰ Akyüz, "El-Câhız'ın Sünnet/Hadis Hakkındaki Görüşleri", 01 Mayıs 2011, 233.

¹⁶¹ Akyüz, "El-Câhız'ın Sünnet/Hadis Hakkındaki Görüşleri", 01 Mayıs 2011, 234.

¹⁶² Akyüz, "El-Câhız'ın Sünnet/Hadis Hakkındaki Görüşleri", 01 Mayıs 2011, 233-234.

¹⁶³ Şeşen, "Câhız", 7: 20.

Bağdat'ta kaleme almıştır.¹⁶⁴ Câhız, bazı dönemlerde halifelerle ve önemli devlet adamlarıyla sıkı ilişkiler içerisine girmiş ve onlardan himaye görmüştür.¹⁶⁵ Küçükken ve gençliğinde çalışarak geçimini sağlayan Câhız sonraları ise yazdığı eserleri ithaf ettiği kişilerden sağladığı gelirlerle geçimini temin etmiştir.

Hayatının son dönemlerinde felç olduğu belirtilen Câhız uzun süre kaldığı Bağdat'tan yaşlılığı ve hastalı nedeniyle ayrılmıştır. Buradan doğduğu yer olan Basra'ya giden Câhız, 255/869 yılında yaklaşık 95 yaşında vefat etmiştir.¹⁶⁶

Câhız, asıl olarak edebiyat (nesir) alanında ünlüdür. O, Arap nesrinin en büyük isimlerinden biridir. Üslûbu ve ifade şekliyle o Arap nesrine kusursuz bir şekil vermiştir.¹⁶⁷ Bunun dışında Câhız kelim alanında da ünlüdür. O, -Bazı klasik kaynaklarda Câhızıyye adlı yeni bir mezhebin kurucusu olarak gösterilse de-¹⁶⁸ Mu'tezile mezhebinin Basra ekolünün en önemli isimlerinin başında gelmektedir. Kelamî ve felsefi konulara ilgisi bulunan Câhız yabancı uygarlıklara ait birçok eseri inceleyerek o kültürlerin birikiminden de faydalanmıştır. Ayrıca o, Basra'da kelamî konuların tartışıldığı birçok meclise katılmıştır. Başta edebiyat olmak üzere birçok alanda ciltlerce eseri bulunan Câhız'ın bazı eserleri günümüze kadar ulaşmıştır.¹⁶⁹

3.2.3.2.Câhız'ın İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü

Câhız'ın evrimsel görüşlerine onun ansiklopedik eseri olan *Kitâbü'l Hayevân*'da rastlıyoruz. Ateş, su ve cinler gibi farklı konuların da bazı bölümlerde geçtiği bu eserinde ana tema hayvanların belli başlı özelliklerine göre sınıflandırılmasıdır. O, bu eserinde üç yüz elliden fazla hayvan türünü tanımlamıştır.¹⁷⁰ Câhız'ın hayatının son dönemlerinde kaleme aldığı bu eser kendi alanında İslam tarihinin ilk eserlerindedir. O, Kur'an, hadis ve çeşitli edebi eserleri kaynak olarak hazırladığı bu eserinde kendi gözlemlerine de oldukça sık yer vermiştir. Bunun yanında o, aynı alanda daha önce yazılmış geniş kapsamlı eserleri de kaynak olarak kitabına eklemiştir.¹⁷¹

Câhız, canlı ve cansız tüm varlıkların oluşumuyla ilgili hocası Nazzâm'ın görüşlerini benimsemiş görünmektedir.¹⁷² Kumun Nazariyesi adı verilen bu görüşe göre canlı ve cansız hayat Allah'ın yarattığı ilk maddenin şekil değiştirmesinden meydana gelmiştir. Câhız bu genel kabulün ardından canlı yaşamına daha çok ilgi duymuş ve Kumun Teorisine nazaran daha küçük bir alana yani canlılar alanına ilgisini yöneltmiştir. O, mezkûr eseri *Kitâbü'l Hayevân*'da hayvanları sınıflandırırken onları birçok yönden tetkik etmiştir. Örneğin, kanatlı hayvanlardan hepsini kuş türü olarak almayıp tavuk, deve kuşu, kelebek, ağustos böceği, kanatlı karınca gibi hayvanları -kuş

¹⁶⁴ Akyüz, "El-Câhız'ın Sünnet/Hadis Hakkındaki Görüşleri", 01 Mayıs 2011, 233-234.

¹⁶⁵ Şeşen, "Câhız", 7: 20.

¹⁶⁶ Şeşen, "Câhız", 7: 20.

¹⁶⁷ Şeşen, "Câhız", 7: 20.

¹⁶⁸ el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 127.

¹⁶⁹ Şeşen, "Câhız", 7: 21.

¹⁷⁰ Recep Alpyağıl, *Evrin ve Tasarım* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 207.

¹⁷¹ Mehmet Bayrakdar, "Câhız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu", *Evrin ve Tasarım* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 212.

¹⁷² Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 47.

türünün bazı özelliklerini taşısa da- genel manada popülasyon özelliklerini yansıtmadıkları için bu türün dışında bırakmıştır.¹⁷³

Câhız, hayvanları fiziksel özelliklerinin yanında türlerin birbirine olan benzerliği, çeşitli iklim çevrelerindeki durumları, yaşam mücadeleleri, insanlarla olan ortak özellikleri ve benzerlikleri gibi birçok farklı alanda da değerlendirmiştir. Onun evrimsel düşüncelerine de bu alanlarda rastlanılmaktadır. Câhız'ın çevresel faktörlerin canlılar üzerindeki etkisine dair düşünce ve tespitleri onun evrimsel manada ifade edebileceğimiz en önemli görüşleridir. O, çevrenin insan da dâhil olmak üzere tüm canlılar üzerinde etkinin şiddetine göre az veya çok değişime neden olduğunu söylemektedir.¹⁷⁴ Örneğin, Arabistan'dan Orta Asya'ya (Türk ülkesi) giden insanlar ve beraberinde götürdükleri hayvanlar tabiatın etkisiyle birtakım değişimler geçirmişlerdir.¹⁷⁵ Yine bazı sıcak bölgelerde yaşayan insanların çevresel faktörler olan sıcaklık, hava ve suyun kirliliği nedeniyle çeşitli fiziki deformasyona uğramıştır.¹⁷⁶ O'na göre bu durum her ne kadar insanın deforme olması ise de aslında iklime uyumlu hale gelmesidir. Çünkü o, bu iklim bölgesinde yaşayan insanların gitgide buranın müdavimi olan maymunlara benzeyeceğini söylemiştir.¹⁷⁷ Câhız bu tür bölgesel adaptasyonların yanında mikro adaptasyon diyebileceğimiz olaylardan da bahsetmiştir. Örneğin, çekirgelerin yeşil ekin taneleri üzerinde yeşil hal alması,¹⁷⁸ siyah kayalıklarda yaşayan birçok canlının siyah renkte olması,¹⁷⁹ bitlerin saç rengine göre şekil alması gibi.¹⁸⁰ Aslında Câhız, bu tip mikro adaptasyonlar ile farkında olmadan doğal seçimden bahsetmiştir. Çünkü asıl olan bitlerin renk değiştirmesi değil rengi saç rengine yakın olanların hayatta kalması saç renginden farklı olanların ise hayatını devam ettirememesidir. Keza yeşil bitkilerin renginde olan çekirge rengi nedeniyle çok iyi gizlendiği için av olmaktan kurtulup neslini devam ettirebilmiştir. Sebebi her ne olursa olsun Câhız bu örneklerle çevresel uyumu (adaptasyon) çok güzel ifade etmiştir. Ona göre bu uzun bir zaman diliminde gerçekleşmektedir.

Câhız'ın söylemlerinde mutasyona da temas ettiğini görüyoruz. O, uzun süre boyunca iklim ve diğer çevre şartlarının etkisinde kalan canlıların o çevrenin türlere özgü genel özelliklerini aldığını (adapte olduğunu) söylemiştir. Ona göre bu zaman dilimi daha da uzadıkça adaptasyon mutasyona dönüşecek ve devam eden nesil o bölgenin –benzer canlılar üzerindeki- karakteristik özelliklerini daha da fazla yansıtacak ve bu kalıcı hale gelecektir.¹⁸¹ Onun, Kur'an-ı Kerim'de geçen ve bazı insanların maymunlara ve domuza dönüştüğü ayetlerini¹⁸² bu kapsamda değerlendirdiğini

¹⁷³ İlgili bölümün tercümesi için bk. Nafiz Danışman, *Kelâm İlmine Giriş ve Mutezile Mütakellimlerinden Amr bin Bahril Cahiz'in Kitaplarından Parçalar* (Ankara: Son Havadis Mataası, 1955), 113-114.

¹⁷⁴ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 51; Orijinal metin için bk. Câhız, *Kitâbü'l Hayevân*, 4: 71.

¹⁷⁵ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 51.

¹⁷⁶ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 53.

¹⁷⁷ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 53.

¹⁷⁸ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 51.

¹⁷⁹ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 51.

¹⁸⁰ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 51.

¹⁸¹ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 53.

¹⁸² A'raf, 166; Maide, 60.

görmekteyiz. O, kitabının konuyla alakalı kısmında, bazı kişilerin ‘maymuna dönüşme’ hadisesini doğal bir süreç olarak gördüğünü belirtmiştir. Onlar, uygun iklim bölgelerinde kuzey veya güney rüzgârlarına uzun süre maruz kalan kavimlerin bu şekilde fiziki bir deformasyon geçirebileceğini ve maymuna dönüşebileceğini belirtmişlerdir.¹⁸³ Câhız’ın görüşlerinin de kitabında aktardığı bu görüşe yakın olduğunu söyleyebiliriz. Zira o, kitabının birçok yerinde bu görüş paralelinde mutasyon –mesh- ve adaptasyona temas etmiştir.¹⁸⁴

Câhız’ın evrimsel manada değinebileceğimiz önemli bir görüşü de mutasyon neticesinde ana türden farklı türlerin oluşması düşüncesidir. Modern evrim düşüncesinde çok önemli bir yer tutan bu görüşe göre türler, çeşitli nedenlerle canlıların DNA’larında meydana gelen değişikliklerle -genetik mutasyon- uzun zaman dilimleri içerisinde farklı türler meydana gelmiştir. İlk olarak tek hücreli varlıkla başlayan canlı yaşam bu şekilde çeşitlenmiş ve genişlemiştir.¹⁸⁵ Câhız’ın günümüzden uzun zaman önce dile getirdiği düşünce de bundan farklı değildir. Yukarıda onun ‘Kumun Nazariyesi’ni benimsediğini belirtmiştik. Yani ona göre canlı yaşam tek bir varlıktan neşet etmiştir. Câhız bunun haricinde türlerin birbirinden evrimi/ türlerin değişkenliğini de kabul etmiş görünmektedir. O; köpek, kurt, tilki ve diğer benzer hayvanların ortak bir atadan geldiğini belirtmektedir.¹⁸⁶ Yine kedibalığı, tavşanlar ve yılanlar gibi bazı canlı türlerinin de mutasyon geçirmiş olabileceğini belirten Câhız çevresel etkilerle meydana gelen mutasyonun aktarılabilmesini belirtmiştir.¹⁸⁷ Günümüzde genetik biliminin gelişmesiyle laboratuvar ortamında yapılan deneylerle doğruluğu kanıtlanan genetik mutasyona Câhız’ın yüzyıllar öncesinden temas etmesi son derece önemlidir.

Câhız, canlılar arasında yaşam mücadelesine de dikkat çekmiştir. O, güçlü olanın zayıf olanı avladığı ve zayıf, av konumunda olanın ise çeşitli yöntemlerle güçlü olandan korunmaya çalıştığı bir sistemden bahseder. Tarla fareleri küçük böcekleri, yılanlar tarla farelerini yer. Yılanları ise kunduzlar avlar.¹⁸⁸ Bu şekilde bir ekosistemden bahseden Câhız aslında modern teoride de aynı anlama gelen doğal seçimden bahsetmektedir. Buna göre güçlü olan, daha iyi uyum sağlayan hayatta kalır; neslini devam ettirir. Zayıf olan ve uyum sağlayamayan ise neslini devam ettiremez. Günümüz evrim teorisinde türler arası mücadele için olduğu kadar tür içi mücadele için de kullanılan ‘Doğal Seçim’e Câhız’ın sisteminde türler arası mücadele olarak da rastlanılmaktadır.

Câhız, Arap edebiyatı alanında olduğu kadar olmasa da biyolojik alanda da İslam düşüncesine büyük bir zenginlik katmıştır. Hatta o bu alanda İslam dünyasının yanı sıra batılı düşünürlerinde ilgisini çekmiştir. Onun düşünceleri 1700’lü yıllarda batılı bilim adamlarıyla buluşmuştur. Düşünceleriyle modern evrim fikrine büyük katkı sunan Câhız bazı batılı bilim adamları tarafından Darwin’in öncüsü kabul edilmektedir.¹⁸⁹

¹⁸³ Bayraktar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 53.

¹⁸⁴ Bk. Bayraktar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 57.

¹⁸⁵ Bk. Mayr, *Evrime Nedir?*, 67-100.

¹⁸⁶ Bayraktar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 49.

¹⁸⁷ Bayraktar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 51.

¹⁸⁸ Bayraktar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 59.

¹⁸⁹ Bayraktar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 59.

Câhız evrimsel düşünceleriyle İslam dünyasında da İhvânu's- Safâ, İbn Miskeveyh, Bîrûnî ve İbn Tufeyl gibi düşünürleri etkilemiştir.¹⁹⁰

3.2.4. Fârâbî

3.2.4.1. Hayatı

Felsefe, tıp, kimya, matematik, mantık, psikoloji ve musiki gibi birçok alanda adından çokça söz ettiren Fârâbî günümüzde Kazakistan sınırları içerisinde kalan Fârâb (Otrâr) şehrinde doğmuştur.¹⁹¹ Doğum tarihi net olarak bilinmeyen Fârâbî'nin 871 veya 872 yılında doğduğu düşünülmektedir.¹⁹² Tam adı Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî'dir.¹⁹³ Ortaçağ batısında Al Fârâbîus veya Abunaser adıyla bilinen Fârâbî'nin ailesi hakkında babasının kumandan olduğu hariç başka bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁹⁴

Fârâbî'nin ilk eğitimini bölgenin eğitim ve kültür merkezi konumunda olan Fârâb'da aldığı anlaşılmaktadır. Daha sonra memleketi olan Fârâb'dan ilim öğrenmek maksadıyla ayrılan Fârâbî'nin Buhara, Semerkand, Merv ve Belh gibi ilim merkezlerine yolculuğu esnasında uğradığı tahmin edilmektedir.¹⁹⁵ Daha sonra Bağdat'a ulaştığı bilinen Fârâbî buraya geldiğinde yaklaşık 40 yaşındadır.¹⁹⁶ Bağdat'ta kaldığı süre boyunca önemli kişilerden dil, mantık ve felsefe alanında dersler alan Fârâbî daha sonra Harran'a giderek orada felsefe ve mantık dersleri almış ve bu alanda kendini daha da geliştirmiştir.¹⁹⁷ Fârâbî, Harran'daki tahsilinin ardından yeniden Bağdat'a dönmüştür. Bağdat'ta yaklaşık yirmi yıl kalan ünlü filozof için bu dönem verimli geçmiş; eserlerinin çoğunu burada kaleme almıştır. Bağdat'ta çıkan karışıklıklar nedeniyle şehri terk eden Fârâbî buradan Dımaşk'a (Şam) gitmiştir.¹⁹⁸ Dımaşk'ta Seyfüddavle erkânından hürmet gören Fârâbî kısa süren Mısır seyahati hariç ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır. Mısır seyahati sonrasında yeniden Dımaşk'a dönen Fârâbî 950 yılında yaklaşık seksen yaşında iken burada ölmüştür.¹⁹⁹

Kindî'den (ö. 866) sonra Meşşai akımına önemli katkılar sunan Fârâbî yine onun gibi Aristo felsefesini İslam akidesi ile uzlaştırmaya çalışmıştır.²⁰⁰ Birçok dil bildiği kendi eserlerinden anlaşılan²⁰¹ Fârâbî, Aristo'nun tercüme edilen bütün eserlerini okumuştur.²⁰² Fârâbî, Aristo felsefesini İslam'la uzlaştırmaya çalıştığından ve Aristo'nun eserlerine hâkim olduğundan dolayı Doğu'da muallim-i evvel olarak bilinen

¹⁹⁰ Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 59.

¹⁹¹ Süleyman Tülücü, "Fârâbî Bibliyografyası'na Bazı İlaveler- III", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (18 Ağustos 2010): 9.

¹⁹² Mahmut Kaya, "Fârâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 12: 145.

¹⁹³ Kaya, "Fârâbî", 12: 145.

¹⁹⁴ Kaya, "Fârâbî", 12: 145.

¹⁹⁵ Kaya, "Fârâbî", 12: 145.

¹⁹⁶ Kaya, "Fârâbî", 12: 145.

¹⁹⁷ Tülücü, "Fârâbî Bibliyografyası'na Bazı İlaveler- III", 9.

¹⁹⁸ Kaya, "Fârâbî", 12: 146.

¹⁹⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 111.

²⁰⁰ Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, 111.

²⁰¹ Kaya, "Fârâbî", 12: 146.

²⁰² Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, 110.

Aristo'ya nispeten muallim-i sâni olarak isimlendirilmiştir.²⁰³ Felsefe, mantık, fizik, tıp ve mûsikî gibi birçok ilim dalıyla ilgilenen Fârâbî bu alanlarda yüzden fazla eser vermiştir.²⁰⁴ Onun bu eserlerinden günümüze ulaşanları birçok dile çevrilmiştir.

3.2.4.2.Fârâbî'nin İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü

Fârâbî kâinatın sonradan ve yoktan bir anda yaratılması fikrinin çeşitli mantıklı sorunlar meydana getireceğini düşüncesiyle bunun yerine temelleri Yunan Felsefesine dayanan 'Sudur Nazariyesi'ni benimsemiştir.²⁰⁵ Bu nazariyeye eklentiler yaparak teoriyi geliştiren ve İslamlaştıran Fârâbî yenilenmiş bir varlık ve yaratılış teorisi ortaya koymuştur.²⁰⁶ Sudûr Teorisine göre varlık, mutlak bir olandan çıkıp bir düzen içerisinde aşamalardan geçerek kâinatı oluşturmuştur.²⁰⁷ Fârâbî bu teori temelinde açıklamaya çalıştığı kozmik âlemi ay altı ve ay üstü âlem olarak ikiye ayırmıştır.²⁰⁸ Ay üstü âlemi oluşturan her gök cismi onun teorisine göre kaynağı ilk akıl olan akla sahiptir. Sahip oldukları bu akıl ve onunla beraber nefis, gök cisimlerinin (küre) belli bir düzen içerisinde dairesel hareket etmelerini sağlamaktadır.²⁰⁹ Bu gök cisimlerinden biri olan Ay da diğer gök cisimleri gibi ilk aklın yansıması olacak şekilde bir akla sahiptir. Ay'ın sahip olduğu akli 'faal akıl' olarak niteleyen Fârâbî bu aklın ay altı âlemde fiziki, biyolojik veya kimyevi birçok alana etki ettiğini, onlara suret ve şekil verdiğini belirtmektedir.²¹⁰

Fârâbî'ye göre faal akıl ve ay üstü âlemi oluşturan diğer gök cisimlerinin birbirleriyle olan ilişkileri sonucu yeryüzünde yetkinlikten en uzak varlık olan ilk madde oluşmuştur.²¹¹ Oluşan bu ilk maddeden ise dört unsur (ustukus) denilen ateş, su, toprak ve hava meydana gelmiştir.²¹² Antik Yunan'da Aristoteles (ö. 322) tarafından da dile getirilen bu dört unsur Fârâbî'ye göre yeryüzünde var olan canlı, cansız bütün cisimlerin temelini oluşturmaktadır.²¹³

Kâinatta boşluğu kabul etmeyen Fârâbî Sudûr Nazariyesi gereği her olayda sebep- sonuç ilişkisi kurmaya çalışmıştır.²¹⁴ Esasen o, -yukarıda da belirtildiği üzere- Sudûr Nazariyesini, yoktan ve sonradan var etme görüşü birtakım çelişki ve tutarsızlıklara neden olduğu için tercih etmiştir. Bu tercih ediş, nedensellik ilkesi gereği bir olayın başka bir olayı doğurma durumunu meydana getirmiştir. Buna göre kürelerin birtakım hareketleri sonucu heyula ve dört unsur oluşmuş bunları müteakiben ise dört unsurla aynı kökene sahip bulut, rüzgâr ve benzeri hava ve yer olayları oluşmuştur.²¹⁵

²⁰³ Tülücü, "Fârâbî Bibliyografyası"na Bazı İlaveler- III", 10.

²⁰⁴ Kaya, "Fârâbî", 12: 157.

²⁰⁵ Kaya, "Sudûr", 37: 467.

²⁰⁶ Kaya, "Sudûr", 37: 467.

²⁰⁷ Kaya, "Sudûr", 37: 467.

²⁰⁸ Kaya, "Fârâbî", 12: 145.

²⁰⁹ Fârâbî, *el- Medinetü'l Fazıla*, trc. Nafiz Danışman (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001), 33-34.

²¹⁰ Kaya, "Sudûr", 37: 467.

²¹¹ Fârâbî, *el- Medinetü'l Fazıla*, 37.

²¹² Fârâbî, *el- Medinetü'l Fazıla*, 37.

²¹³ Fârâbî, *el- Medinetü'l Fazıla*, 37.

²¹⁴ Kaya, "Fârâbî", 12: 37.

²¹⁵ Fârâbî, *el- Medinetü'l Fazıla*, 37.

Fârâbî 'ye göre mezkûr dört unsur bünyesinde sıcaklık- soğukluk, kuruluk-yaşıktan oluşan dört nitelik taşımaktadır ki bunlar diğer unsurlarla ve buhar, bulut, rüzgâr gibi kuvvetlerle etkileşime girmektedir. Varlık mertebesinin en altında bulunan bu unsurlar; rüzgâr, bulut ve buhar gibi etkenler ve gök cisimlerinin birbirleriyle olan ilişkilerinden etkilenerek karışmaktadırlar.²¹⁶ Fârâbî'ye göre bu karışımdan birbirine zıt cisimler meydana gelmektedir. Daha sonra bu zıtların bazıları birbirleriyle; bazıları ise unsurlarla karışarak değişik cisimler meydana getirmektedirler. Bu karışım silsilesi bir müddet daha böyle devam ederek başka cisimler meydana getirmektedir.²¹⁷ Fârâbî'ye göre bu şekilde devam eden karışım, maddelerin karışma imkânı kalmayınca sona erecektir.²¹⁸ Fârâbî'nin eserlerinde detaylı olarak anlattığı bu karışımlar neticesinde önce ilk karışımdan basit yapılı varlıklar olan madenler meydana gelmiştir. Madenlere göre daha girift olan bitkiler (nebat) ise daha sonraki karışımlardan meydana gelmiştir. Hayvanlar (nâtık olmayan) yapı itibariyle daha karmaşık olduğundan bitkilerden sonraki karışımlardan meydana gelmiştir. İnsan (nâtık hayvan) ise müstakil olarak son karışımdan meydana gelmiştir.²¹⁹ Yeryüzündeki doğal varlıkların var olma şeklini ve sürecini böyle açıklayan Fârâbî'ye göre unsurların ve onların oluşturdukları kuvvetlerin birbirleri üzerindeki etkileri ve gök cisimlerinin onların üzerindeki etkileriyle çok fazla karışım meydana gelmekte ve bu karışımlar neticesinde çok sayıda varlık hayat bulmaktadır.²²⁰ Neticede o, cansız veya canlı varlıkların dolayısıyla da insanın bir anda değil doğal olaylar neticesinde aşamalı olarak basitten karmaşığa doğru meydana geldiğini savunmuştur.²²¹ Yani Allah, bütün mevcudatın oluşumunu doğal süreçlere bağlamıştır.

3.2.5. Bîrûnî

3.2.5.1. Hayatı

Tam adı Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî el-Harizmî olan Bîrûnî İslam medeniyetinin yetiştirdiği en önemli bilim adamlarının başında gelmektedir. Aslında onun ünü yalnızca İslam dünyasıyla kalmamış yazdığı eserlerle diğer birçok kültürdeki düşünürleri etkilemiştir. Ortaçağın en büyük ilim adamlarının başında gelen Bîrûnî'nin²²² eserleri diğer dillere çevrilmiştir.²²³ Bîrûnî'nin bazı batı eserlerinde atıf yapılan "Üstad Aliboron" veya "Alberuni" olduğu bilinmektedir.²²⁴

²¹⁶ Fârâbî, *el-Medinetü'l Fazıla*, 46.

²¹⁷ Fârâbî, *el-Medinetü'l Fazıla*, 46-47.

²¹⁸ Fârâbî, *el-Medinetü'l Fazıla*, 46-47.

²¹⁹ Fârâbî, *el-Medinetü'l Fazıla*, 47.

²²⁰ Fârâbî, *el-Medinetü'l Fazıla*, 46-47.

²²¹ Fârâbî, *el-Medinetü'l Fazıla*, 46-47.

²²² Zeki Velidî Togan, "Bîrûnî", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1972), 1972: 635.

²²³ Günay Tümer, "Bîrûnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6: 212.

²²⁴ Nasuh Günay, "Bîrûnî'nin Dinler Tarihi'ne Katkısı", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 10/3 (17 Aralık 2014): 85.

Bîrûnî 973 yılında Hârezm'de (Kâs)²²⁵ dünyaya gelmiştir.²²⁶ Burada doğduğundan dolayı ona Hârizmî demek istenilmişse de daha önce bu şehirde yetişmiş ünlü matematikçi el-Hârizmî (Muhammed b. Musa ö. 850) ile karıştırılabileceği düşüncesi nedeniyle bu tercih edilmemiştir. Ona “Bîrûnî” denmesinin nedeni tam olarak netlik kazanamamıştır. Bir rivayete göre Harezmi'nin kenar (dış) mahallelerinde oturan Bîrûnî'ye oturduğu yere nispeten farsça “dış” anlamına gelen “bîrûn” kelimesinden türetilen Bîrûnî nisbesi verilmiştir.²²⁷

Bîrûnî'nin ailesi hakkında kayda değer bir bilgiye rastlanmamaktadır. Keza onun etnik olarak hangi millete bağlı olduğu hakkında da kesin bilgiye rastlanmamaktadır. Bîrûnî'nin doğduğu dönemlerde Hârezm şehri birçok etnik yapıyı (Fars, Türk ve Soğd) içerisinde barındırmaktaydı. Bîrûnî'nin kendi kökeni hakkında bilgi vermemesi ve Hârezm'in bu şekilde kozmopolit bir yapıya sahip olması onun hangi millete mensup olduğunu tespit etmeyi güçleştirmektedir. Bununla birlikte Bîrûnî'nin yaşadığı bazı olaylar ve kitaplarında geçen bazı ipuçları onun Türk olduğu tezini güçlendirmektedir.²²⁸ Bütün bunlara rağmen onun için herhangi bir millete mensubiyetin bir öneminin olmadığını kendi sözlerinden anlayabiliyoruz.²²⁹ Onun için önemli olan ırk değil ilimdir. Bîrûnî ilme ve araştırmaya merakını kendisi zikretmektedir.²³⁰ Nitekim o araştırmaya olan bu ilgisi ve entelektüel kişiliği sayesinde gittiği yerlerde ve katıldığı meclislerde itibar sahibi olmuştur. Keza bu araştırmacı ruhu onun yönetim tarafından keşfedilmesine ve küçük yaşlarda saraya girmesine neden olmuştur. Bîrûnî, küçük yaşlarda girdiği Harzemşah sarayında özellikle astronomi gibi alanlarda temel eğitimini almıştır.²³¹ O, henüz genç yaşta iken Hârezm'in siyasi idaresinin el değiştirmesi nedeniyle hem saraydan hem de Hârezm'den ayrılmak zorunda kalmıştır.²³² Bir süre Rey şehrine yerleşip ilmi çalışmalarına burada devam eden Bîrûnî ilerleyen yıllarda yeniden Hârezm'e dönmüştür.

Gazneli Mahmud'un (ö. 1030) Hârezm'i ilhak etmesi Bîrûnî'nin hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Sultan Mahmud Gazne'ye dönerken yanında birçok önemli şahsiyetle beraber Bîrûnî'yi de Gazne'ye götürmüştür. Gençlik yıllarını geçirdiği Hârezm döneminin ardından Bîrûnî için büyük araştırmalar yaptığı, hayatının sonuna kadar yaşayacağı ve “ikinci vatanım” dediği Gazne dönemi böylece başlamıştır. Gazne şehrinde kısa süre sonra önemli bir itibara kavuşan²³³ Bîrûnî burada önemli ilmi çalışmalar gerçekleştirmiştir.²³⁴ Gazneli Mahmud'un Hindistan'ın önemli bir bölümünü

²²⁵ Günümüzde Hârezm büyük bölümü Özbekistan, bir kısmı ise Türkmenistan sınırları içerisinde kalan bir bölgenin adıdır. Bîrûnî döneminde ise şimdiki ismi Kâs olan şehre de Hârezm denilmekteydi.

²²⁶ Günay, “Bîrûnî'nin Dinler Tarihi'ne Katkısı”, 86.

²²⁷ Tümer, “Bîrûnî”, 6: 206.

²²⁸ Tümer, “Bîrûnî”, 6: 206.

²²⁹ Emine Sonnur Özcan, “Ebû'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî'nin Hayatı (973-1061)”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 10/3 (17 Aralık 2014): 14.

²³⁰ İlgili bölümün tercümesi için bk. Özcan, “Ebû'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî'nin Hayatı (973-1061)”, 13; Orijinal metin için bk. el-Bîrûnî, *Kitâbu's-Saydane fi't-Tıb*, trc. Hakim Muhammed Sâid (Karachi: Hamdard Academy, 1973), 8.

²³¹ Özcan, “Ebû'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî'nin Hayatı (973-1061)”, 15.

²³² Özcan, “Ebû'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî'nin Hayatı (973-1061)”, 16.

²³³ Özcan, “Ebû'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî'nin Hayatı (973-1061)”, 15.

²³⁴ Özcan, “Ebû'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî'nin Hayatı (973-1061)”, 20-21.

ele geçirmesiyle beraber Bîrûnî de Hint ülkesiyle ilgili araştırmalarını sahada devam ettirme fırsatı bulmuştur. Daha önce Gazne'ye gelen bilginlerden Sanskritçe öğrenen Bîrûnî Hindistan'a giderek burada çeşitli incelemeler yapmış, Hintli düşünürler ile çeşitli ilim meclislerinde fikir alışverişinde bulunmuştur. Ayrıca Bîrûnî bazı Hint eserlerini Arapça'ya tercüme etmiştir.²³⁵

Uzun süre Gazne Devleti sultanlarına danışmanlık yapan Bîrûnî bu idari görevinin yanında ilmi çalışmalarını da bırakmamış ve bu dönemde önemli birçok eser vermiştir. İlerleyen yaşına rağmen ilmi çalışmalarını bırakmayan Bîrûnî 1061 yılında yaklaşık 88 yaşında iken Gazne'de vefat etmiştir.²³⁶

Henüz 17 yaşında ilk eserini verdiği bilinen²³⁷ Bîrûnî'nin matematik, astronomi, fizik, coğrafya ve tıp başta olmak üzere otuz farklı dalda çalışmalar yaptığı bilinmektedir.²³⁸ Bîrûnî Harezmi'de konuşulan diller olan Arapça, Türkçe ve Farsça'nın yanında Sanskritçe, İbranice, Rumca ve Yunanca gibi birçok dili konuşabiliyordu.²³⁹ Yaşadığı dönem ve bölge İslam düşünürleri açısından son derece zengin olan Bîrûnî Harzemşahlar devrinde İbn Sina ve İbn Miskeveyh gibi ünlü simalarla aynı mecliste derslere katılmış²⁴⁰ İbn Sina'yla ilmi tartışmalara girmiştir.²⁴¹

Çalışmalarında kullanılmak üzere kendine ait birçok alet geliştiren Bîrûnî araştırmalarında deney ve gözlem metodunu kullanmış ve objektifliği bir ilke haline getirmiştir.²⁴² O, akıl, deney ve gözleme verdiği önem kadar İslam inanç esaslarına ve vahye de önem vermiştir. Bilgi kaynakları olarak akıl gözlem ve deneyin yanına vahyi de alan Bîrûnî İslam inancına aykırı olabilecek her türlü düşünceye karşı tavır almıştır.²⁴³ Bîrûnî pozitif bilimlerin yanında ilahiyat alanıyla da ilgilenmiştir. Hint dini, Maniheizm ve diğer dinleri araştıran Bîrûnî bu alanda objektif bir şekilde karşılaştırmalar yapmış ve önemli eserler vermiştir.²⁴⁴ Birçok alanla ilgilenen Bîrûnî'nin bu alanlarda yaklaşık yüz seksen eseri bulunmaktadır.²⁴⁵

3.2.5.2. Bîrûnî'nin İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü

Birçok alanda çalışmaları bulunan Bîrûnî'nin dinler tarihi, jeoloji, uzay bilimleri, coğrafya ve fizik gibi alanlarda yaptığı çalışmalarda onun evrimsel görüşlerine rastlamak mümkündür. Bîrûnî eserlerinde evrim teorisinin temel ilkelerine değinmiştir, fakat canlılar âlemine ait bu görüşlerinin sistematik olduğunu söyleyemeyiz. Özetle bu bir teori değildir. O, gözlemlerinin neticesi olan düşüncelerini kitaplarının bazı yerlerinde dile getirmiştir. Bîrûnî, eserlerinde her ne kadar Yunan filozoflarına yer

²³⁵ Özcan, "Ebû'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî'nin Hayatı (973-1061)", 21.

²³⁶ Özcan, "Ebû'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî'nin Hayatı (973-1061)", 23.

²³⁷ Günay, "Bîrûnî'nin Dinler Tarihi'ne Katkısı", 87.

²³⁸ Günay, "Bîrûnî'nin Dinler Tarihi'ne Katkısı", 90.

²³⁹ Günay, "Bîrûnî'nin Dinler Tarihi'ne Katkısı", 90.

²⁴⁰ el-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar*, trc. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2011), 11.

²⁴¹ Tümer, "Bîrûnî", 6: 207.

²⁴² Tümer, "Bîrûnî", 6: 211.

²⁴³ Tümer, "Bîrûnî", 6: 211.

²⁴⁴ Tümer, "Bîrûnî", 6: 211-212.

²⁴⁵ Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 60.

vermişse de evrimsel görüşlerinde onların izine rastlamak mümkün değildir.²⁴⁶ Yani Bîrûnî'nin evrimsel düşüncelerinin orijinal olduğunu söyleyebiliriz.

Bîrûnî'nin evrime dair kabul edebileceğimiz ilk görüşü, selefi Nazzâm'ın kozmolojik evrim teorisine benzemektedir. Nazzâm genel olarak evrenin bir noktadan başlayıp belirli süreçlerden geçerek günümüzdeki halini aldığını söylemektedir. Bîrûnî ise bunu daha dar bir alan olan Dünya özelinde dile getirmiştir. Özellikle Hindistan'da yaptığı gözlemlere dayanarak edindiği bu düşünceye göre Dünya aşamalar halinde, çeşitli doğal olaylar neticesinde günümüzdeki halini almıştır.²⁴⁷ Bîrûnî Tevrat'ta geçen insanın yaratılışıyla ilgili ayetlerin yanlış tefsir edildiğine inanmaktadır. Yahudi teorisine göre Tevrat'ta geçen altı günde yaratma hadisesi²⁴⁸ bizim bildiğimiz günler gibidir. Yani yirmi dörder saatlik altı günde dünya yaratılmıştır. Bîrûnî bu tefsiri mantiken hatalı bulmaktadır; çünkü yine aynı ayette günlerin oluşabilmesi için elzem olan Güneş ve Ay'ın dördüncü günde yaratıldığı belirtilmektedir. Buna göre mezkûr yaratılış hadisesinde ilk üç gün Güneş'siz ve Ay'sız geçmiştir. Dolayısıyla Güneş ve Ay olmadan geçen bu yaratılış günleri için bizim bildiğimiz manada yirmi dörder saatlik dilim kastedilmiş olamaz; çünkü günlerin oluşmasını sağlayacak Güneş ve Ay henüz ortada yoktur. Dolayısıyla bu altı gün bizim bildiğimiz manada günler yani Dünya günleri değildir. Ona göre Allah altı günle çok uzun dönemleri kastetmiştir. Bîrûnî'ye göre bu günler Dünya günleri olmasa da başka bir şekilde uzun zamanlar içeren günler olabilirler. Nitekim o bu iddiasına Kur'an'da geçen "Rabbinin katında bir gün saydıklarımızdan bin yıl gibidir.",²⁴⁹ "Bir günlük sayım, elli bin yıl gibidir."²⁵⁰ âyetlerini delil olarak göstermektedir.

Bîrûnî'ye göre Allah Dünya'yı evrimleşmeye müsait yaratmıştır.²⁵¹ Jeolojik manada kastedilen bu cümleye göre Allah yine kendi yarattığı doğal olaylar neticesinde Dünya'yı uzun müddet bir dönüşüm sürecinden geçirmiştir. Rüzgârlar, akarsular ve denizlerin neden olduğu bu dönüşüm süreci neticesinde karalar denizlere, denizler karalara dönüşmüştür.²⁵² Bîrûnî'ye göre bu değişim süreci çok uzun zaman dilimini kapsamaktadır. Öyle ki bu dönüşümün bazılarının izleri ancak konunun uzmanları tarafından bilinebilecek derecededir; çünkü üzerinden uzun yıllar geçmiş izler silinmiştir.²⁵³

Bîrûnî "Jeo-Kimyasal Evrim Teorisi" olarak da adlandırılan²⁵⁴ bu teorisini geliştirirken uzun gözlemler yapmış ve dini metinleri gözlemlerine dayalı analiz etmiştir. O, Dünya'nın çok uzun zaman önce oluşmaya başladığını ve büyük bir

²⁴⁶ Jan Z. Wilczynski, "Darwin'den Sekiz Yüz Yıl Önce Biruni'nin Farazî Darwinizmi Üzerine", *Evrime ve Tasarım*, trc. Harun Ünver - Esra Tellioglu Ünver (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 229.

²⁴⁷ İlgili bölümün tercümesi için bk. Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 61; Orijinal metin için bk. el-Bîrûnî, *Tahdîdu Nihâyâti'l-amâkin li tashihi Mesâfâti'l Mesâkin*, ed. P Boljakoff (Kahire, 1962), 21.

²⁴⁸ Tevrat, Tekvin, Bap 1:31.

²⁴⁹ Hacc, 47.

²⁵⁰ Hacc, 4.

²⁵¹ Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 62.

²⁵² Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 63.

²⁵³ Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 64.

²⁵⁴ Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 60.

dönüşüm sürecinden geçtiğini söylemektedir. Ona göre bu dönüşüm günümüzde de devam etmektedir. Günümüzde Dünya'nın yaşı hesaplanırken Bîrûnî'nin de üzerinde durduğu²⁵⁵ kayaçların yapısı ve fosiller göz önünde bulundurulmuştur. Bu araştırmalar sonucunda Dünya'nın yaşının yaklaşık 3,7 milyar yıl olduğu hesaplanmıştır. Bîrûnî'nin Dünya'nın yaşına dair herhangi bir rakam verdiğine eserlerinde rastlayamıyoruz, fakat o da çok uzun zaman dilimlerinden bahsetmektedir. Hatta Dünya üzerinde henüz insan yaratılmadan bu dönüşümün sürdüğünü ve Dünya'nın bu dönüşümle insana hazır hale geldiğini söylemektedir.²⁵⁶ Neticede Bîrûnî de esasen modern araştırmacılarla aynı şeyi söylemekteydi. Dünya uzun süre önce dönüşüm sürecine başlamış ve bir süre sonra insan yaşamına uygun hale gelmişti.

Bîrûnî'nin Dünya'nın evrimiyle ilgili görüşlerinden sonra evrimsel manada değerlendirilebilecek bir diğer fikri canlıların evrimiyle ilgilidir. O, canlı hayatın aşamalı olarak geliştiğine inanmaktadır. Ona göre yeryüzünde bulunan su, hava, gaz ve toprak gibi temel unsurlar birtakım kimyasal aşamalardan geçerek canlılar hayatını oluşturmuştur.²⁵⁷ Bu aşamada canlı türlerinin birbirinden bağımsız evrimleştiğine inanan Bîrûnî'ye göre tüm bu evrimleşme süreci ilahi bir tercihle olmuştur. Yani Allah canlıları evrimleşmeye müsait yaratmıştır.²⁵⁸ Türlerin sabitliğine inanan Bîrûnî evrimleşmenin tür içerisinde gerçekleştiğini düşünmektedir. Bu evrimleşmeye neden olan ise doğal ve yapay (suni) seçilimdir.²⁵⁹

Bîrûnî 'ye göre türlerin evriminin en temel noktasında doğal seçim vardır. Ona göre bu seçilime tabiat neden olmaktadır.²⁶⁰ Doğal denge tür içerisindeki bazı bireylerin yaşamasına müsaade ederken geri kalanları eleyecektir. Ona göre tabiat, doğadaki diğer canlılara yer açmak ve bir türün egemenliğine engel olmak için bu şekilde bir otokontrol sistemi geliştirmiştir.²⁶¹ Doğanın canlılar üzerindeki bu denetimi modern dilde doğal seçim olarak geçmektedir.

Bîrûnî canlıların fiziki yapısının doğal ihtiyaçlara göre şekillendiğini söylemektedir.²⁶² Buna göre canlıların organları gereklilik ilkesi gereği çeşitli fonksiyonları yerine getirmek için vardır. Diğer bir ifadeyle canlılarda gereksiz bir organ (genel manada) bulunmaz, fakat bazı durumlar müstesnadır. Ona göre doğa bazen hata yapabilir. O buna 'tabiat hatası' demektedir.²⁶³ Buna göre canlıların temelini oluşturan maddelerdeki sapmadan meydana gelen bu bozulma -tabiat hatası- neticesinde eksik veya fazla organlı canlılar, ikizler veya farklı fiziki özellikteki canlılar meydana gelebilmektedir.²⁶⁴ Bîrûnî'nin bahsettiği bu durumun benzerini modern teoride de

²⁵⁵ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 64.

²⁵⁶ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 64.

²⁵⁷ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 65.

²⁵⁸ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 6.

²⁵⁹ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 68.

²⁶⁰ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 68.

²⁶¹ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 68.

²⁶² Bk. el-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar*, 131-134.

²⁶³ Bk. el-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar*, 131-134.

²⁶⁴ Bk. el-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar*, 131-134.

görmek mümkündür. Buna göre canlılardaki işlevsel olan organlar işlevini yitirince ise körelip yok olacaktır.²⁶⁵

Bîrûnî'nin canlıların evrimiyle ilgili temas ettiği bir diğer nokta suni seçilimdir. Darwin'den önce bu fikre sahip tek kişi olan Bîrûnî'ye²⁶⁶ göre doğanın kendiliğinden yaptığı bu seçilimi insanların yapay olarak da yapması mümkündür.²⁶⁷ Örneğin bir bahçıvan devamlı olarak az verim aldığı bir ağacı kesip iyi ürün veren ağaçları çoğaltırsa o türü mükemmelliğe ulaştırabilir.²⁶⁸ Bu şekilde zayıf ve nispeten donanımsız olan tür içi canlılar elenip özellik bakımından daha üstün olanlar neslini devam ettirebilecektir. Doğal seçilimin insan eliyle yapılan bu modeli evrim teorisinin önemli dayanaklarından biridir.

Kısaca özetlenecek olursa Bîrûnî Dünya'nın doğal olayla neticesinde günümüzdeki halini aldığını düşünmektedir. Yine doğal olaylar neticesinde başlayan ve çeşitlenen canlı hayat tür içi evrimleşme ve doğal seçim yöntemiyle çeşitlenmiştir.²⁶⁹

3.2.6. İbn Miskeveyh

3.2.6.1. Hayatı

Tam adı İbn Miskeveyh, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub b. Miskeveyh el-Hazin²⁷⁰ olan İbn Miskeveyh İran'ın Rey şehrinde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi tam olarak bilinmemesine rağmen onun 951 yılında doğduğu düşünülmektedir.²⁷¹ İbn Miskeveyh'in çocukluk dönemine ait kayda değer bilgi bulunmamaktadır.²⁷² Bunun yanında onun henüz genç yaşta ilmi ve zekâsıyla dikkat çektiği ve bu sayede Büveyhî sarayına yerleştiği bilinmektedir.²⁷³ O, en önemli eğitimini girdiği sarayda Büveyhî vezirlerinin yanında görev yapmaya başlamasıyla almıştır. Gençken girdiği sarayda uzun yıllar Büveyhî vezirlerine hizmet eden İbn Miskeveyh burada çeşitli görevlerin yanında vezirin kütüphaneciliğini de yapmıştır.²⁷⁴ Zamanının büyük çoğunluğunu kendileri de bilgin olan Büveyhî vezirlerinin zengin kütüphanelerinde geçiren İbn Miskeveyh burada felsefeye merak salmış ve kendini bu alanda geliştirmiştir.²⁷⁵ Sarayda kaldığı müddetçe buraya gelen çeşitli mesleklerdeki ilim adamlarıyla geçirdiği zamanlarda tıp, matematik ve tarih gibi alanlarda da ders alan²⁷⁶ İbn Miskeveyh bazı yazarlara göre Büveyhî sarayından çıktıktan sonra Bîrûnî ve İbn Sînâ gibi İslam düşünürleriyle beraber Hârizmşahlara himayesine girmiştir.²⁷⁷ Hayatının son dönemlerine ait bilgi bulunmayan İbn Miskeveyh 1030 yılında vefat etmiştir. Nerede

²⁶⁵ Erhan Coşan, "Beyin ve Bilinç Evrimi", *Osmangazi Tıp Dergisi* 38/1 (2016): 20.

²⁶⁶ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 67.

²⁶⁷ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 68.

²⁶⁸ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 68.

²⁶⁹ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 68.

²⁷⁰ Mehmet Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20: 201.

²⁷¹ Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, trc. Kasım Turhan (İstanbul: İklim Yayınları, 1992), 170.

²⁷² Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", 20: 202.

²⁷³ Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", 20: 202.

²⁷⁴ Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", 20: 202.

²⁷⁵ Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", 20: 202.

²⁷⁶ Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", 20: 202.

²⁷⁷ Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", 20: 202.

vefat ettiğine dair kesin bilgi bulunmayan²⁷⁸ İbn Miskeveyh'in İsfahan'da vefat ettiği düşünülmektedir.²⁷⁹

İran'ın en seçkin düşünürlerinden birisi olduğu ifade edilen İbn Miskeveyh²⁸⁰ tarih, felsefe ve tıp gibi alanlarda önemli isimlerden ders almıştır.²⁸¹ Onun kimya ilmi ile de uzun süre ilgilendiği bilinmektedir.²⁸² Bunların yanında o bir ahlak düşünürüdür. Ahlâkî eserleri alanında ilk olarak kabul edilen İbn Miskeveyh bu alanda birçok düşünürü etkilemiştir.²⁸³ Felsefe dünyasında üçüncü muallim olarak anılan²⁸⁴ İbn Miskeveyh tıp, edebiyat, tarih, felsefe ve ahlak gibi alanlarda ansiklopedik eserler bırakmış, fakat bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır.²⁸⁵ Onu büyük üne kavuşturan eseri ise İslam dünyasında ahlak üzerine yazılmış ilk sistematik eser olan *Tehzibü'l-Ahlak* adlı eseridir.²⁸⁶

3.2.6.2. İbn Miskeveyh'in İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü

İbn Miskeveyh yeryüzündeki canlı yaşamın doğal olaylar neticesinde meydana geldiğini düşünmektedir.²⁸⁷ Ona göre ilk canlılığı Dünya üzerinde bulunan hava, gaz, su ve toprak gibi unsurların birbirine karışması tetiklemiştir.²⁸⁸ Bu karışım daha sonra içsel olarak suretleri almaya yeteneği bulunan cisimlerle buluşarak yeryüzünde ilk canlı hayatı meydana getirmiştir. Cansız cisimlerin suret olarak aldığı bu özellikler bitkisel sınıfın niteliği olan büyüme, gelişme ve uygun olanı topraktan alma gibi istidatlardır. İşte bu özellikleri almaya müsait olan cisimler canlıların en ilkel basamağını oluşturmuşlardır.²⁸⁹ Cansız varlıklardan canlılığa geçişin detayları hakkında net bilgiler vermeyen İbn Miskeveyh'e göre bu şekilde oluşan ilk canlı türleri bitkiler sınıfına dâhildir.²⁹⁰

Canlıları sınıfsal olarak ayıran İbn Miskeveyh'e göre bu sınıfın en alt mertebesini oluşturan bitkiler sayısız türlere ayrılmıştır.²⁹¹ O, bu türlerden mercanları bitkiler sınıfının en alt basamağına koymuştur.²⁹² Ona göre mercanlar çok az canlılık belirtileri göstererek madenlerden ayrılmaktadır. İbn Miskeveyh benzer şekilde tohumuz üreyebilen çeşitli otları da bu kategoriye koymuştur. Evrimsel olarak

²⁷⁸ Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", 20: 203.

²⁷⁹ Bk. Ramazan Altıntaş, "İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (15 Aralık 1998): 237-249.

²⁸⁰ Muhammed İkbâl - Cevdet Nazlı, *İslâm Felsefesine Bir Katkı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 13.

²⁸¹ Bk. Altıntaş, "İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı", 237-249.

²⁸² İzmirli İsmail Hakkı, "Ebu Ali Miskeveyh İbn Miskeveyh' el-Hazin", *Dâru'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 10 (1928): 17.

²⁸³ Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", 20: 203.

²⁸⁴ Bk. Altıntaş, "İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı", 237-249.

²⁸⁵ Bk. Altıntaş, "İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı", 237-249.

²⁸⁶ Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", 20: 206.

²⁸⁷ İlgili bölümün çevirisi için bk. Mahmut Kaya, ed., *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2003), 253-260; Orijinal metin için bk. İbn Miskeveyh, *Kitâbu'l-fevz'il-asgar*, ed. Salih Udayme (Beyrut, 1319), 111-119.

²⁸⁸ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 254.

²⁸⁹ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, trc. Abdulkadir Şener v.dğr. (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1983), 65.

²⁹⁰ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 65.

²⁹¹ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 65.

²⁹² İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 65.

canlılarla cansızların geçiş noktasında bulunan mezkûr türler az bir hareket etme kabiliyetiyle cansız varlıklardan ayrılmaktadırlar.²⁹³ Hareket ve kabiliyet yönünden her biri bir öncekinden üstün olan bu türler en sonunda tohumla üreyebilen bir bitki türünü meydana getirmişlerdir, fakat bu henüz bitkiler âleminin başı sayılmaktadır.²⁹⁴

İbn Miskeveyh'in teorisine göre bitkiler sınıfının ortasına tohumla üreyebilen çeşitli bitkilerin evrimleşmesiyle gidilmiştir. Bu canlılar yine kendi içerisinde sayısız kez evrimleşerek ağaç türünden bitkileri meydana getirmişlerdir.²⁹⁵ Ağaç türünü de kendi içerisinde tasnif eden İbn Miskeveyh bu gruptan dağlarda ve çöllerde kendiliğinden yetişen ağaç türlerini bir alt türe daha yakın türler olarak görmüştür. İbn Miskeveyh'e göre bitki türünün ortasında bulunan ağaçlar kendini koruyabilme gibi yeni bir özelliğe kavuşmuştur.²⁹⁶ Kendinden önceki bitki türlerinde bulunmayan bu özellik ilk kez ağaç türünde ortaya çıkmıştır. Ona göre ağaçları bu yeteneklerini kabukları sayesinde kullanabilmektedir. Bu tür, sahip olduğu bu kabiliyet neticesinde az da olsa kendini tehlikelerden koruyabilmiştir. İbn Miskeveyh'e göre yabani ağaçlardan sonra üzüm, nar, elma gibi ağaçlar gelmektedir. Alt gruba göre daha üstün olan bu türde erkeklik dişilik gibi özellikler henüz oluşmamıştır. Bu yüzden bu bitkiler henüz kendi âleminin ufkuna varamamıştır. Bunlardan sonra ise bitkiler âleminin ufkunu oluşturan hurma ağacı gelmektedir.²⁹⁷

İbn Miskeveyh'e göre hurma ağacı bitkiler sınıfının yetenek olarak en üstünüdür.²⁹⁸ Dolayısıyla hayvanlar âlemine en yakın olan bitkisel varlık hurma ağacıdır. Ona göre hurma ağacında birçok hayvani özellik mevcuttur. Hatta bu bitki biraz daha hayvani suret kabul etse artık onda bitkiler sınıfından eser kalmayacaktır.²⁹⁹ İbn Miskeveyh'e göre ondaki hayvani özellikler; üremesi için tıpkı hayvanlar gibi çiftleşmesi, tepesinde hayvanın beynine benzer bir organın bulunması (ki bu organın kesildiği zaman bitkinin öldüğü söylenir.) çiftleştiğinde hayvanın sperminin kokusuna benzer bir koku yaymasıdır. İbn Miskeveyh'e göre hurma ağacını hayvanlar sınıfından ayıran en önemli eksiklik onun yürüyüp yer değiştirememesidir.³⁰⁰ Ona göre hayvani birçok yeteneğe sahip olan hurma ağacı eğer bu yeteneğe de sahip olsaydı hayvanlar sınıfına dâhil edilecekti.³⁰¹ İbn Miskeveyh hurma ağacının geçiş bitkisi olduğuna ait teorisini naslarla da güçlendirmeye çalışmıştır. O, peygamberimizin, "Halanız hurmaya saygı gösterin, çünkü o Âdem'in çamurunun artığından yaratılmıştır."³⁰² sözünün teorisine teolojik olarak kanıt olduğunu düşünmektedir.³⁰³

İbn Miskeveyh'e göre hurma ağacıyla beraber bitkiler âlemi zirve noktasına ulaşmıştır. Bu noktadan sonra hayvanlar âlemi başlamaktadır ki bu aşamada bulunan

²⁹³ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 65.

²⁹⁴ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 65.

²⁹⁵ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 254.

²⁹⁶ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 254.

²⁹⁷ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 255.

²⁹⁸ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 255.

²⁹⁹ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 255.

³⁰⁰ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 66.

³⁰¹ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 255.

³⁰² es-Suyûtî, *el-Leâli'l-Masnûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevdûa* (Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, t.y.), 1: 155.

³⁰³ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 255.

canlılar hayvanlar sınıfının en alt ve ilkel basamağını oluşturmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu aşamadaki canlılarda hayvanlar sınıfını bitkiler sınıfından ayıran en temel özellik olan yer değiştirme yeteneği vardır.³⁰⁴ İbn Miskeveyh'e göre bu aşamadaki canlılarda tek duyuları olan dokunma duyusu da gelişmiştir.³⁰⁵ O, bu aşamadaki canlılara örnek olarak istiridye ve salyangozu göstermiştir.³⁰⁶ Esasen yürüme yeteneğine sahip olan bu canlılar bazı durumlarda kayalara ve taşlara tutunarak bulunduğu yerden ayrılmazlar. Bitkilerin toprağa kök salmasına benzeyen bu davranışları İbn Miskeveyh tarafından onların bitkiler âleminin sınırlarına yerleştirilmesine neden olmuştur. Bu aşamadan hemen sonra gelen hayvanlarda gelişen farklı özellikler vardır. Zevk alma ve acı duyma şeklinde gelişen bu özellikler evrimsel olarak yeni bir türü ortaya çıkarmıştır. Bu özelliklere sahip hayvanlar zevk aldığı davranışları yapma acı duyduğu davranışlardan da kaçınma eğilimindedirler.³⁰⁷ İbn Miskeveyh'e göre iki duyuya sahip olan bu hayvanlardan bazıları kurtçuklar, kelebekler ve böceklerdir.³⁰⁸ Ona göre bu sınıftaki hayvanlardan faziletleri alma dereceleri artarak devam eden bir grup evrimleşerek bir üst sınıfı oluşturmuşlardır.³⁰⁹ Yeni aşamadaki hayvanlar dört duyu organına sahip olmak gibi yeni özellikler geliştirmişlerdir.³¹⁰ Beş duyu organından sadece görme yetisi zayıf olan bu hayvanlara örnek köstebektir. Bu guruptaki hayvanların üst gruba ait olmama nedenleri yukarıda da zikrettiğimiz gibi görme kabiliyetlerinin henüz gelişmemiş olmasıdır.³¹¹

Son aşama ve bundan sonra gelecek aşamadaki canlılarda yeni bir özellik olan "öfke" gelişmiştir. İbn Miskeveyh'e göre "öfke" kabiliyetleri sayesinde bu hayvanlar kendilerine yönelebilecek tehlikeleri önleyebileceklerdir.³¹² Ona göre bu gücü –öfke-kullanmanın aracı bu hayvanların sahip olduğu ve silahları andıran, boynuz ve toynak gibi çeşitli organlardır.³¹³ Bu hayvanlardan öfke gücü yüksek olanlar silahları bakımından daha iyi donatılmıştır. Öfke gücü az olan hayvanların ise silahları daha zayıftır. Bu aşamada bazı hayvanlar vardır ki onlarda öfke gücü ya çok zayıftır ya da hiç yoktur. Bunlar ise kendilerine yönelebilecek tehlikelerden süratleriyle veya hileleriyle kurtulabileceklerdir. Tavşanlar ve kuşlar böyledir.³¹⁴

İbn Miskeveyh hayvanlardan bazılarının önceki aşamadan sonra suret almaya devam ederek yeni özellikler aldığını belirtmiştir.³¹⁵ Artık insanlık ufkuna doğru yavaş yavaş ilerleyen bu sınıf yavrusunu koruma, acıma, üstünü örtme, emzirme veya da yiyeceklerle besleme gibi insani özelliklerin bir kısmına sahiptir.³¹⁶ Fakat bu aşamadaki canlılar her ne kadar mezkûr insani özelliklere sahip olsalar da henüz insanlık ufkunun

³⁰⁴ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 255.

³⁰⁵ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 255.

³⁰⁶ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 255.

³⁰⁷ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 66.

³⁰⁸ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 255.

³⁰⁹ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 255-256.

³¹⁰ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 256.

³¹¹ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 256.

³¹² İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 66.

³¹³ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 66.

³¹⁴ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 66.

³¹⁵ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 256.

³¹⁶ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 67.

sınırında değildirlir. Onları kendilerinden bir üst aşamaya çıkmaktan mahrum bırakan şey ise eğitimidir.³¹⁷

İnsanlar ufkuna yakın olan hayvanlar kendinden öncekilerin sahip olmadığı bir özelliğe sahiptirler. Bu özellik eğitime müsait olma durumudur.³¹⁸ Hayvanlar sınıfının en üst seviyelerinde bulunan bu canlılar insana ait birçok özellikte beraber eğitim alma yeteneğine de sahiptirler. İbn Miskeveyh bu hayvanlara örnek olarak at ve şahini göstermiştir.³¹⁹ Ona göre şayet bunlar eğitilirse insana ait bazı davranışları sergileyebileceklerdir.³²⁰ Bu dereceden sonra maymun ve benzeri hayvanlar gelir ki bunlar eğitim almadan bile insanı taklit edebilirler.³²¹ Bu seviye artık hayvanlar âleminin sınırınıdır. Davranış ve özellik olarak İbn Miskeveyh'in insanlık aşamasının en alt kademesine koyduğu insanlarla büyük benzerlik gösteren bu canlılar ona göre bu aşamadan biraz daha ilerleyebilselerdi insanlar âleminin ilk basamağına ulaşabilirlerdi.³²²

İbn Miskeveyh'e göre akıl, ayırt etme, konuşma ve alet kullanma gibi özelliklere sahip olan ve insanlar âleminin ilk aşamasını oluşturan grup maymunlardan az bir farkla ayrılmaktadır.³²³ Zayıf bir ayırt etme gücüne sahip olan bu insanlar hayvanlar âleminin ufkuyla sınır sınıradır. Eğitim almaya hayvanlardan daha müsait olan bu sınıfta yetkin insana ait olan düşünme yeteneği son derece sınırlıdır.³²⁴ İbn Miskeveyh bu aşamadakilere Dünya'nın uç kısımlarında yaşayan insanlarla ekvator bölgesinde yaşayan siyahi insanları örnek olarak göstermiştir.³²⁵ Yani o mutedil iklim olarak adlandırılan orta bölgelerden uzakta kalan insanları bu sınıfa dâhil etmiştir. Bu sınıflandırmayı yaparken de doğal olaylara vurgu yapan İbn Miskeveyh'in düşünceleri son derece ilgi çekicidir. Adeta yaşadığı bölgelerin ikliminin kurbanı olan bu sınıfın ona göre maymunlardan çok az bir farkı vardır.³²⁶

İklimlere ve bölgelere göre insanları sınıflandıran İbn Miskeveyh'e göre bir önceki sınıf olan ve hayvanlar âlemiyle komşu olup mutedil iklim bölgelerinin dışında yaşayan insanlardan sonra orta bölgelerde yaşayan insanlar gelmektedir. Düşünme gücünün etkisi artan bu insanlar nispeten mutedil iklime sahip bölgelerde yaşamaktadırlar. Zekâ, çabukluk, kavrama ve düşünme yeteneğinin gelişmiş olmasıyla kendinden önceki gruptan ayrılan bu sınıf düşünme yetisinin artmasıyla beraber ilme yatkın hale gelmiş ve sanatlara karşı da yeteneklidir.³²⁷ Soyut düşünme, irade ve zekâsıyla öne çıkan bu gruptan sonra insanlık ufkunun sınırındaki grup gelir ki onlar sezgi, düşünme hızı, olayları analiz etmedeki becerileri ve sağlıklı karar verme gibi

³¹⁷ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 67.

³¹⁸ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 67.

³¹⁹ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 67.

³²⁰ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 67.

³²¹ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 67.

³²² İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 67.

³²³ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 67.

³²⁴ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 256.

³²⁵ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 256.

³²⁶ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 256.

³²⁷ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 256.

alanlardaki yetenekleriyle önceki gruptan ayrılırlar.³²⁸ İbn Miskeveyh'e göre bu aşama insanlık âleminin ufkudur ve bundan sonra melekler âlemi başlamaktadır.³²⁹ Bu aşamada zihinsel evrime de dikkat çeken İbn Miskeveyh bu sınıfın en üst noktasına anlama ve idrak etme yetisi en üstün olan kişileri koymuştur.³³⁰

Özetle İbn Miskeveyh, dört unsurun tetiklediği canlılık hayatının kendi içerisinde birçok ara forma ayrıldığını ifade etmiş ve türlerin ise birbiriyle bağlantılı olduğunu söylemiştir.³³¹ Örneğin bitkilerin en üst kademesi hayvanlarla; hayvanların en üst kademesi ise insanlarla bağlantılı ve bitişiktir. İbn Miskeveyh canlıların evrimini bu şekilde anlattığı eserlerinde hayat kavgası, doğal seçim ve adaptasyon gibi evrimsel açıdan önemli birçok noktaya değinmiştir.³³²

İslam düşünürleri içerisinde İbn Miskeveyh'ten önce hiç kimse canlıların evrimini bu kadar belirgin bir şekilde işlememiştir. O cansızlardan bitkilere ve nihayet insanlara kadar olan evrimi sistematik bir şekilde açıklamıştır. Modern Evrim Teorisi temel alındığında İbn Miskeveyh'in evrimsel düşünce sisteminin ne denli tutarlı olduğu görülecektir. O da günümüz evrimsel düşüncesinde olduğu tür içerisinde evrimin mümkün olduğunu söylemiş ve dünyadaki canlı hayatın ilkel bir formdan başlayarak o dönemki halini aldığını ifade etmiştir.³³³ Keza canlılar arasındaki mücadeleye yer vererek mevcut duruma yetenekleri sayesinde en iyi uyum sağlayanların avantajlı konuma geçip hayatlarını idame ettirebileceğini söylemiştir.³³⁴

İbn Miskeveyh evrimsel görüşleriyle kendinden sonra gelen birçok düşünürü etkilemiştir.³³⁵ Ondan sonra bu konuyu ele alacak birçok düşünür onu referans alarak teorilerini onun sistemi üzerine bina etmişlerdir.³³⁶ Onun görüşleri bunların dışında Darwin'in modern evrim kuramını ortaya atmasıyla daha da değerlendirilmiştir. Zira onun temas ettiği noktalar benzer şekilde Darwin'in teorisinde de yer almıştır.

3.2.7. İhvân-ı Safâ

3.2.7.1. Hayatı

Tam adı, İhvânü's-Safâ ve Hullânü'l-Vefâ ve Ehlü'l-Adl ve Ebnâü'l-Hamd olan³³⁷ ve bir kişiden ziyade bir grup tarafından temsil edilen bu topluluk onuncu yüzyılda Basra'da ortaya çıkmıştır.³³⁸ Amaçları ilmi çalışmalarla İslam toplumunun içinde bulunduğu çekişme ve kargaşa ortamını sona erdirerek yeniden birliktelik ve

³²⁸ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 256.

³²⁹ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 67-68.

³³⁰ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 257.

³³¹ Bk. Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 253-260.

³³² Bk. Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 253-260.

³³³ Bk. Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 253-260.

³³⁴ Bk. Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 253-260.

³³⁵ İsmail Yakıt, "Kınalı-zade Ali Efendi'nin Evrim Düşüncesi", *Sosyoloji Konferansları*, 23 (17 Eylül 2011): 57.

³³⁶ Yakıt, "Kınalı-zade Ali Efendi'nin Evrim Düşüncesi", 57.

³³⁷ Enver Uysal, "İhvân-ı Safâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22: 1.

³³⁸ Enver Uysal, "İhvân-ı Safâ'nın X. Yüzyıl İslam Dünyasının Felsefe ve Bilim Düzeyine Işık Tutan Bir Sözlük Denemesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (15 Aralık 2002): 93.

kardeşlik ortamı tesis etmektedir.³³⁹ Bu amaçla din, felsefe, matematik ve psikoloji gibi alanlarda eserler kaleme almışlardır. Çalışmalarını son derece gizli yürüten İhvân-ı Safâ toplantılarını gizli yapmış ve bu toplantılara kendinden olmayan kişileri dâhil etmemiştir.³⁴⁰ Topluluk üyelerinin kimler olduğuna dair araştırmalar yüzyıllar boyu devam etse de tam anlamıyla bir sonuç elde edilememiştir. Bazı araştırmacılar eserlerinde kendi isimlerini zikretmeyen bu topluluğun el-Makdisî liderliğindeki beş düşünürden oluştuğunu ileri sürmüştür.³⁴¹

İlmi faaliyetlerine dönemin kültür merkezi olan Basra'da başlayan İhvân-ı Safâ birçok alanda önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Mezhep veya din ayırt etmeksizin; müellifi kim olursa olsun alanında öne çıkan bütün çalışmaları incelemekte bir sakınca görmeyen İhvân-ı Safâ kendi eserlerini okuyanlara da bunu telkin etmiştir.³⁴² Onlara göre bütün kitaplar okumaya değerdir. Kendileri de Tevrat ve İncil gibi kutsal kitapların yanında Aristo, Eflatun ve Sokrat gibi Müslüman olmayan düşünürlerin eserlerini incelemiş ve bu eserlerden aldıklarını da kendi kitaplarına yansıtılmışlardır.³⁴³

Batı'da "İslam ansiklopedistleri" olarak bilinen³⁴⁴ İhvân-ı Safâ kendi döneminden sonra gelen düşünürleri birçok alanda etkilemişlerdir. İlahiyat, felsefe, doğa bilimleri, riyaaziye ve psikoloji gibi alanlarda toplam elli iki risaleden oluşan eserleri ilerleyen dönemlerde çoğaltılarak İslam dünyasına yayılmıştır.³⁴⁵ Bu eserler günümüze de ulaşmıştır.

3.2.7.2. İhvân-ı Safâ'nın İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü

Kimi araştırmacılara göre tekâmül yani evrim düşüncesini ilmi bir üslupla ilk olarak ortaya koyan İhvân-ı Safâ'dır.³⁴⁶ Çağdaşları olan İbn Miskeveyh benzeri evrim düşüncesine sahip olan İhvân-ı Safâ, cansız ve canlı varlıkları basitten karmaşığa doğru sıralayarak aralarındaki ilişkiden söz etmiştir.³⁴⁷ Basit yapılı varlıkları sistemin en altına yerleştiren İhvân-ı Safâ, sonra öncekinden biraz daha karmaşık yapılı olanı bir üste, ondan biraz daha karmaşık yapılı olanı ise daha üste yerleştirmiştir. Sıralamayı bu şekilde devam ettiren İhvân-ı Safâ, sistemin en altına dört unsur adını verdiği ateş, hava, su ve toprağı yerleştirmiştir. Unsurları da kendi içinde sıralayan İhvân-ı Safâ, bunlardan ateşi en alta toprağı ise en üste koymuştur.³⁴⁸ Her türün en son basamağının bir sonraki türün ilk basamağıyla bitişik olduğu bu sistemde toprak kendinden sonra gelecek

³³⁹ Uysal, "İhvân-ı Safâ'nın X. Yüzyıl İslam Dünyasının Felsefe ve Bilim Düzeyine Işık Tutan Bir Sözlük Denemesi", 93.

³⁴⁰ Uysal, "İhvân-ı Safâ", 22: 1.

³⁴¹ Uysal, "İhvân-ı Safâ", 22: 1.

³⁴² Uysal, "İhvân-ı Safâ", 22: 2.

³⁴³ Uysal, "İhvân-ı Safâ", 22: 2.

³⁴⁴ Uysal, "İhvân-ı Safâ", 22: 1.

³⁴⁵ Uysal, "İhvân-ı Safâ'nın X. Yüzyıl İslam Dünyasının Felsefe ve Bilim Düzeyine Işık Tutan Bir Sözlük Denemesi", 95.

³⁴⁶ İzmirli İsmail Hakkı, *İhvân-ı Safâ Felsefesi ve İslam'da Tekâmül Nazariyesi* (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1949), 9.

³⁴⁷ İlgili metnin çevirisi için bk. Alpyağıl, *Evrime ve Tasarım*, 237-242 (çev. Müstakim Arıcı); Orijinal metin için bk. İhvân-ı Safâ, *Resâilü İhvâni's-Sâfâ ve Hullâni'l-Vefâ*, ed. Ârif Tâmir (Beirut- Paris: Menşûrât-ı Uveydât, 1995), 2: 293-294, 3: 183-187.

³⁴⁸ Alpyağıl, *Evrime ve Tasarım*, 238-239.

madenler sınıfının en alt kademesiyle bitişiktir. İhvân-ı Safâ'nın varlıklar hiyerarşisinde dört unsurdan madenler gelmektedir. Bu sınıfın en alt kademesinde bulunan kireç ve tuz toprak unsuruyla bitişiktir.³⁴⁹

İhvân-ı Safâ'ya göre madenler sınıfından sonra bitkiler âlemi gelmektedir. Onlara göre madenlerin son mertebesini ve bitkilerin ilk mertebesini mantar ve yosun oluşturmaktadır.³⁵⁰ Mantar, meyvesinin olmaması ve topraktan çıkması gibi birçok özellik bakımından madenlere benzemektedir ki İhvân-ı Safâ onu "bitkisel bir maden" olarak adlandırmıştır. Yosun ise birçok özelliği bakımından madenlere benzemektedir ki İhvân-ı Safâ onu da "madeni bir bitki" olarak adlandırmıştır.³⁵¹ İhvân-ı Safâ tıpkı çağdaşları İbn Miskeveyh gibi bitkiler hiyerarşisinin en üstüne hurma ağacını koymuştur.³⁵² Buna göre hurma ağacı hayvanlar âlemiyle bitişiktir. Onu hiyerarşide bu konuma getiren ise sahip olduğu hayvani özelliklerdir. O da hayvanlar gibi cinsiyet olarak erkek ve dişiye ayrılmıştır. Ayrıca hurma ağacının da hayvanların kafasına benzer bir çıkıntısı bulunmaktadır ki bu kesildiğinde bitki ölür.

Hurma ağacını "hayvansal bir bitki" olarak değerlendiren³⁵³ ve onu hayvanlar âlemiyle bitişik kabul eden İhvân-ı Safâ'ya göre bu aşamadan sonra hayvanlar âlemi başlamaktadır. Bu sınıfının bitkilerle bitişik olan ilk ferdi ise salyangozdur.³⁵⁴ Onlara göre salyangoz beş duyardan sadece dokunma (hissetme) duyusuna sahiptir.³⁵⁵ Bu özellik onu bitkilerle ortak kılan özelliktir. Çünkü bitkilerden bazıları da kökleri aracılığıyla bu duyuyu kullanmaktadır. İhvân-ı Safâ'ya göre bu bitkiler köklerini kendilerine en fazla yarar sağlayacak yerlere gönderebildiğinden hayvani özellik olan algılama yeteneğine sahiptirler ki bu onların hayvanlarla ittisal ettiğini göstermektedir.³⁵⁶ Bu aşamadaki hayvanla mezkûr bitkileri ayıran özellik ise hayvanların acı duyması ve acıdan kaçabilmesidir. Bitkiler ise böyle bir yeteneğe sahip değildirler.³⁵⁷

İhvân-ı Safâ, hayvan mertebesinin sonuna bu türün birkaç üyesini yerleştirmiştir ki bunlar çeşitli yönleriyle insana benzemektedir. Örneğin fil zekâsıyla, at zekâsı ve terbiyesiyle, kuşlar sesiyle, arı ince işçiliğiyle insana benzemektedir. Maymun ise hem şeklen hem de huy ve davranışıyla insana çok benzemektedir.³⁵⁸ Onlara göre mezkûr hayvanların bazıları bir yönüyle bazıları ise (maymun) birkaç yönden insana benzediğinden hayvanlar âleminin sonunu oluşturup insanlar âlemiyle bitişiktirler.³⁵⁹ Diğer hayvanlar ise üst- alt sınır arasında birçok mertebe oluşturmaktadırlar.

İhvân-ı Safâ çağdaşı İbn Miskeveyh gibi insanlık âleminin en altına idrak ve düşünce kabiliyeti en düşük olanları yerleştirmiştir. Bu kişiler ayrıca manevi yönden

³⁴⁹ Alpyağıl, *Evrin ve Tasarım*, 239.

³⁵⁰ Alpyağıl, *Evrin ve Tasarım*, 239.

³⁵¹ Alpyağıl, *Evrin ve Tasarım*, 239.

³⁵² Alpyağıl, *Evrin ve Tasarım*, 239-240.

³⁵³ Alpyağıl, *Evrin ve Tasarım*, 240.

³⁵⁴ Alpyağıl, *Evrin ve Tasarım*, 240.

³⁵⁵ Alpyağıl, *Evrin ve Tasarım*, 240.

³⁵⁶ Alpyağıl, *Evrin ve Tasarım*, 240-241.

³⁵⁷ Alpyağıl, *Evrin ve Tasarım*, 241.

³⁵⁸ Alpyağıl, *Evrin ve Tasarım*, 241.

³⁵⁹ Alpyağıl, *Evrin ve Tasarım*, 241.

çok zayıf, sadece dünya hayatını isteyen, dünyevi zevkler peşinde koşan; yeme-içme, cinsellik, mal biriktirme ve süs gibi, hayvanlarda bulunan özelliklere sahip oldukları için hayvanlar âlemi sınırında bulunmaktadır.³⁶⁰ Bu aşamadan sonra ise davranış olarak mutedil özelliklere sahip insanlar gelmektedir.

Özetle İhvân-ı Safâ, doğal olaylar neticesinde oluşan ve basit yapıları varlıkların form değiştirmesi neticesinde çeşitlenen bir canlılık sisteminden söz etmiştir. Evrimleşme yoluyla canlıların çoğaldığı bu sistemde maden, bitki, hayvan ve insan türleri birbiriyle ilişkili ve bitişiktir.

3.2.8. Nasîruddîn Tûsî

3.2.8.1. Hayatı

Asıl adı, “Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan’dır. Künyesi “Ebu Cafer” olan Tûsî’nin meşhur lakabı Hâce Nasîruddîn’dır.³⁶¹ 1201 yılında Tûs şehrinde doğan³⁶² Nasîruddîn Tûsî’ye doğduğu yere nispetle Tûsî denilmiştir. İlk eğitimine babasından aldığı derslerle başlayan Tûsî henüz çok küçük yaşlarda Tûs’ta bulunan İslam düşünürlerinden de dersler almıştır.³⁶³ Küçükken ilme olan düşkünlüğü onun bölgede tanınmasını sağlamıştır. Bu tanınma Tûsî’nin hayatında yeni bir sayfa açmıştır. Ahlâk, mantık ve felsefe gibi ilim dallarına ilgisi bulunan dönemin Kûhistan valisi Nasîruddîn Abdurrahîm b. Mansûr (ö. 655/1257) birçok bilgini yanına topladığı gibi Tûsî’yi de yanına almak istemiştir. Vali, kısa sürede ünlenen Nasîruddîn Tûsî’yi bu amaçla kendi bölgesine davet etmiştir. Hâce Nasîruddîn, valinin bu davetini kabul ederek Kûhistan’a yerleşmiştir.³⁶⁴ Tûsî genç yaşta yerleştiği Kûhistan’da ilmi çalışmalarını devam ettirmiştir.³⁶⁵

İlk eserlerindeki düşüncelerinden İsmailîyye mezhebi taraftarı olduğu anlaşılan Nasîruddîn Tûsî’nin daha sonra bu mezheple arası açılmıştır. İsmailîlerin yönettiği Kûhistan’da göz hapsine alınan ve Bağdat’a (Abbasi halifesinin yanına) gitmesine müsaade edilmeyen Tûsî Alamut kalesinde hapis hayatı sürmüştür.³⁶⁶ Tûsî, İlhanlı hükümdarı Hülâgu’nun Alamut’u almasından sonra özgürlüğüne kavuşmuştur. Onun için bundan sonra İsmailî devri bitmiş ve İlhanlı devri başlamıştır. Tûsî çalışmalarını bundan sonra İlhanlı Devleti himayesinde yürütmüştür.³⁶⁷

İlmi çalışmalarına İlhanlı döneminde de devam eden Nasîruddîn Tûsî, hükümdar Hülâgu Han’ın katkılarıyla Merağa’da (Azerbaycan) astronomi çalışmalarını yürüteceği Merağa Rasathanesini kurmuştur. 1259 yılında kurduğu bu rasathane İslam coğrafyasında o zamana kadar kurulmuş en büyük rasathanedir.³⁶⁸ Nasîruddîn Tûsî’nin

³⁶⁰ Alpyağıl, *Evrin ve Tasarım*, 241-242.

³⁶¹ Agil Şirinov, “TÛSÎ, Nasîruddîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 41: 437.

³⁶² Ağababa Rızayev, *Nasreddin Tusi: Hayatı, İlmi, Dünya Görüşü* (Bakü: Kitab Klubu, 1996), 11.

³⁶³ Rızayev, *Nasreddin Tusi: Hayatı, İlmi, Dünya Görüşü*, 26.

³⁶⁴ Şirinov, “TÛSÎ, Nasîruddîn”, 41: 437.

³⁶⁵ Şirinov, “TÛSÎ, Nasîruddîn”, 41: 437.

³⁶⁶ Murat Demirkol, *Nasîruddîn Tûsî’nin İbn Sînâcılığı* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 13.

³⁶⁷ Murat Demirkol, *Nasîreddin Tusi’nin Ahlâk Felsefesine Etkisi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2011), 30-31.

³⁶⁸ Şirinov, “TÛSÎ, Nasîruddîn”, 41: 437.

Batı'da bir bilim adamı olarak tanınmasına büyük katkı sağlayacak olan Merağa Rasathanesi onun astronomi başta olmak üzere birçok alanda bilimsel çalışmalarına ev sahipliği yapmıştır. Nasîruddîn Tûsî Merağa Rasathanesinin yanına Bağdat'ın Moğollar tarafından yağmalandığı esnada kurtardığı ve çeşitli yerlerden temin ettiği eserlerle muazzam bir kütüphane kurduğunu belirtmiştir.³⁶⁹

Mantık, ahlak, kelâm, felsefe, astronomi, optik, matematik, musiki³⁷⁰ ve tıp gibi çeşitli dallarda birçok eser veren³⁷¹ Nasîruddîn Tûsî 1274'te Bağdat'a yaptığı bir yolculuk esnasında hastalanmış ve bir süre sonra da hayatını kaybetmiştir.³⁷² Mezarı Bağdat'ta bulunan Nasîruddîn Tûsî, Şia imamlarından Mûsâ el-Kâzım'ın türbesinin yanına gömülmüştür.³⁷³

3.2.8.2. Nasîruddîn Tûsî'nin İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü

Değişik alanlarda iki yüze yakın eseri³⁷⁴ olduğu bilinen³⁷⁵ Tûsî'nin evrimsel görüşlerini içeren *Ahlâk-ı Nâsirî* adlı eseri İslam tarihinde sistematik ahlak üzerine yazılmış eserlerin başında gelmektedir.³⁷⁶ Kûhistan valisinin isteği üzerine kaleme alınan bu eser İbn Miskeveyh'ten büyük izler taşımaktadır. Esasen vali Tûsî'den İbn Miskeveyh'in eserini Farsça'ya tercüme etmesini istemiştir.³⁷⁷ Orijinal esere zarar vereceği endişesiyle bu teklifi uygun görmeyen³⁷⁸ O, bunun yerine İbn Miskeveyh'in eserine bağlı kalıp onu zenginleştirerek yeni bir kitap yazmıştır. Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsirî* adlı bu eseri³⁷⁹ bir önsöz ve üç bölümden teşekküldür. Onun evrimsel düşüncelerini kaleme aldığı birinci kısım "Ahlak Terbiyesi" bölümüdür ki bu makale İbn Miskeveyh'in düşüncelerinin zenginleştirilmiş bir şeklidir.³⁸⁰

Nasîruddîn Tûsî'ye göre doğada yalın halde bulunan bu cisimler birbirine eşittir. Kâinatı meydana getiren bu cisimler unsurlarla -hava, ateş, su ve toprak- ve diğer etkenlerle kurdukları ilişki sonucu birbirine üstün hale gelebilmektedir. Yalın halde bulunan cisimlerin unsurlarla ve unsurların da birbirleriyle girdikleri etkileşim neticesinde yeni bileşikler oluşmakta ve bu bileşikler ilerleme vasfına sahip olma

³⁶⁹ Murat Demirkol, *Tusî'nin İbn Sina Savunması* (Ankara: Fez Yayınları, 2015), 35.

³⁷⁰ Bk. Fazlı Arslan, "Nasîruddîn et-Tûsî ve Musikî Risalesi", *Dini Araştırmalar* 9/26 (11 Kasım 2015): 317-336.

³⁷¹ Tüten Özkaya, "Sovyetler Birliği'nde Nasîruddîn-i Tûsî'nin Ahlak-ı Nâsirî Eseri Üzerine Çalışmalar", *Erdem Dergisi* 4/10 (1998): 273.

³⁷² Saffet Köse, "İdare Hukukunun Genel Esasları Açısından Ahlak-ı Nâsirî'de Yönetim-Halk İlişkisi", *Azeybaycan Milli İlimler Akademisi Felsefe ve Hukuk Enstitüsü Sosyal Felsefe Şubesi Dergisi*, 2001, 100.

³⁷³ Şirinov, "TÛSÎ, Nasîruddîn", 41: 437.

³⁷⁴ Bazı araştırmacılara göre Nasîruddîn Tûsî'nin eser sayısı yetmiş civarındadır. Bk. Nasîruddîn Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, trc. Rahim Sultanov (Bakü, 1980), 10.

³⁷⁵ Mian Muhammed Şerif, *Klasik İslâm Filozofları ve Düşünceleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 374-375; Ayrıca bk. Seçil Uyman, *Ahlakta Değişim ve Gelişim Nasîruddîn Tûsî Örneği* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 16-20.

³⁷⁶ Hilmi Ziya Ülken, *İslam Felsefesi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1983), 135.

³⁷⁷ Nasîruddîn Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, trc. Anar Gafarov - Zaur Şükürov (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 12.

³⁷⁸ Nasîruddîn Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 12.

³⁷⁹ Azime Şimşek, *Nasîruddîn Tûsî'nin Ahlak ve Eğitim Anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 12.

³⁸⁰ Abdulvahap Taştan, "Nasreddin Tusi : Hayatı, Eserleri, Din ve Toplum Görüşü", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/11 (01 Aralık 2001): 160.

özelliğine göre birbirine üstünlük kurabilmektedir. Tûsî'ye göre evimin ilk aşaması da bu şekilde başlamış olmaktadır. Yani ona göre, cisimlerden “[...] maddesi suretleri kabul etmeye daha boyun eğici olanlar [...]”ın³⁸¹ hava, ateş, su ve toprak gibi unsurların etkisiyle metamorfoz geçirerek yeni bir forma bürünmesi evrimin ilk aşamasını oluşturmaktadır. Bu başkalaşım ve maddelerin canlılığa adımı için gerekli olan şey ise ona göre cisimlerin sahip olduğu içsel dinamiktir. Yani buldukları konumdan ilerleyecek olan cisimler suretleri kabul etmeye müsait ve meyilli olmalıdırlar. Buna göre cansızlardan suretleri kabul etme özelliğini en çok barındıran cisim bu kategorisinin en üstünüdür. Bu yeteneği onu cansızlar sınıfının en yukarisına çıkararak bitkisel sınıfla bitişme noktasına getirmiştir³⁸²

Nasîruddîn Tûsî'ye göre cansızlardan canlılara geçiş aşamasında ilk maddeden itibaren tür içi birçok farklılaşma ve değişim olmuştur. İlk cisimlerden sureti kabul etmeye müsait olan madde öncekilerden ayrılarak yükselmiştir. Daha sonra burada oluşan sınıftan bir madde, sureti almaya daha müsait olduğu için diğerlerinden farklılaşarak bir sınıf daha yukarı çıkmıştır. Tûsî'ye göre bu süreç sayısız devam etmiştir.³⁸³ Ona göre en basit cisimle bitkisel nefse bitişik olan cisim arasında sayısız cisimler bulunmaktadır. Modern düşüncedeki ara geçiş formlarını akla getiren bu düşüncenin Tûsî tarafından cansız maddeler için de kullanılması ilginçtir.

Sistematik bir şekilde cansızlardan canlılara geçişi açıklayan Tûsî'ye göre cansız varlıkların merteye olarak en yukarıda bulunanı yani kendi ufkunun sonundaki cisim canlılık hayatına bitişiktir. Cansız varlıklardan bir sonraki sınıfı oluşturan canlılar âlemi birtakım yeni özellikler kazanmıştır. Tûsî'ye göre yeni kazanılan bu yetenekler “[...] beslenme, büyüme, uygun olanı çekme, uygun olmayanı itme gibi birkaç büyük özellik”tir.³⁸⁴ Nasîruddîn Tûsî cansızlardan sonraki sınıfı oluşturan bitkiler âleminin en alt mertebesine mercan gibi yarı maden özelliği gösteren canlıları koymuştur.³⁸⁵ Mercanların kayalar üzerinde sabit bir yaşam sürmesi ve sadece dokunma duyusuna sahip olması Tûsî'nin bu varlıkları bitkisel sınıfın en altına yerleştirmesine neden olmuştur. O, bu türden canlılar için mezkûr özelliklerinden dolayı “madenler gibi” ifadesini kullanmıştır.³⁸⁶ Mercanlar büyük oranda kayalara sabit yaşamaları sebebiyle madenlere; dokunma duyusuna sahip olmaları ve gelişim özellikleri göstermeleri yönüyle de bitkilere benzemektedir. Onların bu ortak özellikleri Nâsiruddîn Tûsî tarafından bir geçiş konumuna yerleştirilme nedeni olmuştur.³⁸⁷

Tûsî, bitkiler âleminin mercanlardan sonraki aşamasına kendiliğinden (tohumuz) yetişen otları koymuştur.³⁸⁸ Onlar Güneş ve rüzgârların etkileriyle kendiliğinden büyüyen ve kalıcılık yeteneğine sahip olmayan canlılardır. Bunlardan sonraki aşamayı ise tohum ve çekirdek vasıtası ile uzun süre kalıcılık gösterebilen otlar

³⁸¹ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 38.

³⁸² Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 38.

³⁸³ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 38.

³⁸⁴ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 38.

³⁸⁵ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 38.

³⁸⁶ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 38.

³⁸⁷ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 38.

³⁸⁸ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 38.

(tohumlu) ve ağaçlar oluşturmaktadır.³⁸⁹ Nasîruddîn Tûsî bu aşamadaki bitkileri de sahip oldukları özellikler açısından kendi içerisinde sınıflandırmıştır. Örneğin bu türlerden erkeklik ve dişilik özelliklerini gösterdiklerini söylediği bazı ağaçları genel gruptan ayırarak bir üst kademeye yerleştirmiştir.³⁹⁰

Nasîruddîn Tûsî tıpkı selefleri gibi hurma ağacına büyük önem atfetmiştir. Bitkiler sınıfının en üst kademesine yerleştirdiği hurma ağacını bu seviyeye kadar getiren özelliklerinden bazıları şunlardır: Hurma ağacının da hayvanların kalbine benzer bir organa sahip olması, çiftleşme zamanında onun da hayvanlardan gelen kokuya benzer bir koku yayması, çiftleşme konusunda seçici davranması onun hayvani özelliklerindedir. Bu özellikler onu hayvanlar sınıfının bitişme noktasına yerleştirmiştir.³⁹¹ Tûsî bu düşüncesini peygamberimizin, “Halanız olan hurma ağacına saygılı davranın! Çünkü hurma ağacı Âdem’in balçığının geri kalanından yaratılmıştır.”³⁹² sözüyle pekiştirmeye çalışmıştır. Buna göre hurma ağacı hem insanlarla hem de hayvanlarla ilişkilidir.³⁹³ Bunların yanında Tûsî hurma ağacının hareket edememesi ve dolayısıyla kendine besin arayamamasının onu hayvanlar âlemine intisaptan alıkoyduğu düşüncesindedir.³⁹⁴ Zira Tûsî’ye göre bu özellikler hayvanlar âlemine aittir.

Hurma ağacını bitkiler sınıfının zirvesine koyan Tûsî’ye göre bu aşamadan sonra hayvanlar âleminin en ilkel formları görülmeye başlamaktadır. Hurma ağacıyla kabiliyet olarak benzer özelliklere sahip olan hayvanlar bu mertebenin sakinleridirler. Her türün diğer türle bitişme noktasında özgün olarak görülen bu özellikler bu kademe de bulunan canlılara karma bir suret kazandırmaktadır. Bu özellikleri sergileyen canlılardan sonraki aşamada artık karma nitelikler kaybolacak ve onların yerini türün genel özellikleri alacaktır. Nasîruddîn Tûsî’ye göre bu karma özelliğe sahip olan hayvanlar, solucanlar ve yılın bazı zamanlarında görünen haşaratlardır. Ona göre hurma ağacının hayvanlarla olan ortak özellikleri gibi bunlar da bitkilerle bazı ortak özelliklere sahiplerdir.³⁹⁵ Onları bitkilerden ayıran özellikleri ise bilinçli olarak hareket etme,³⁹⁶ birçok duyuyla algılama,³⁹⁷ besinlerini arayabilme ve kendine uygun olan besinleri isteyebilmeleridir.

³⁸⁹ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 38.

³⁹⁰ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 38.

³⁹¹ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 38.

³⁹² es-Suyûtî, *el-Leâli 'l-Masnûa fi 'l-Ehâdisi 'l-Mevdûa*, 1: 155.

³⁹³ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 39.

³⁹⁴ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 39.

³⁹⁵ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 39.

³⁹⁶ Nâsiruddîn Tûsî, hayvânî nefsin bir özelliği olarak belirttiği iradi hareket ettirme kuvvesini iki alt kuvveye ayırmıştır. Bunlar şehevî kuvve ve gazabî kuvvedir. Bunlardan şehevî kuvve Tûsî’nin zikrettiği ve hayvanlar âleminin en alt tabakasını oluşturan varlıkların özelliğidir. Bu kuvvenin özelliği ise cümlenin devamında zikredilen bir yararın çekilmesi yani uygun olanı istemektir. Bk. Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 36.

³⁹⁷ Nâsiruddîn Tûsî, yine hayvani nefsin bir kuvvesi olarak belirttiği ve organik algı olarak nitelendirdiği bu kuvveyi iki sınıfa ayırmıştır. Bunlardan ilki dış duyu organlarımızın algıladığı görme, işitme, koklama, tatma ve dokuma kaynaklı algılardır. İkincisi ise iç duyu kaynaklı algılar olan duyu, hayal, fikir, vehim ve hatırlamadır. Bk. Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 36.

Hayvanlar âleminin en alt kademesini böylece açıklayan Tûsî bu gruptan sonra yeni özelliklere sahip olan hayvanları bir üst kademeye yerleştirmiştir. Bu yeni özellik ise gazabi kuvvedir.³⁹⁸ Bu seviyede bulunan hayvanlar sahip oldukları bu yetenekleri sayesinde tehlikelerden kaçabilecek veya kendilerini bu tehlikelerden koruyabileceklerdir. Tûsî bu kuvvenin kullanılabilmesini hayvanların sahip olduğu birtakım organlara ve yeteneklere bağlamıştır. Örneğin kuşlar gagalarıyla, boynuzlu hayvanlar boynuzlarıyla, kirpiller oklarıyla, ceylanlar ayaklarıyla yine kuşlar kanatlarıyla bu kuvveyi kullanabileceklerdir.³⁹⁹ Böyle bir fiziki organa sahip olmayan tilki gibi hayvanlar ise zekâsıyla bu yeni özelliklerini kullanabilmektedirler.

Nasîruddîn Tûsî'ye göre hayvanlar sınıfının ufkunu oluşturan türler birtakım özellikler bakımından diğer hayvan türlerinden ayrılmaktadır. Ona göre bu özellikler zekâ ve algılamadır.⁴⁰⁰ İnsan türüyle ortak olan bu özelliklere sahip canlılar eğitim almaya müsaittirler. Nasîruddîn Tûsî, bu özellikleri haiz canlılara örnek olarak at ve şahini vermiştir. Mezkûr hayvanlar eğitildiği takdirde bazı fiilleri komutla da olsa yerine getirebileceklerdir.

İnsani özellikler olan zekâ ve algılama yeteneği Tûsî'ye göre geliştirilebilir niteliktedir. Bu yeteneğin gelişmiş haline sahip hayvan türleri bazı fiilleri kendilerine komut verilmeden taklit yoluyla yapabileceklerdir.⁴⁰¹ Ona göre bu seviye artık hayvanlık âleminin zirvesidir. Buradan sonra insanlık âlemi başlamaktadır. Tûsî'ye göre zekâ ve algılamanın en gelişmiş hali hayvanlarda görüldüğünde onların zirvesini oluşturmaktadır; fakat insanlık âleminin vazgeçilmez iki özelliği olan bu ölçütler bazı insanlarda yukarıda zikrettiğimiz en gelişmiş hayvanlar seviyesinde kalmaktadır ki bunlar insanlığın en ilkel aşamasını oluşturmaktadırlar. Tûsî bu türden insanlara Dünya'nın uç veya çok sıcak bölgeleri gibi uygunsuz iklim koşullarında yaşayan insanları örnek göstermektedir. Mezkûr insanlar zekâ, algılama ve anlayış bakımından bazı gelişmiş hayvanlarla denk seviyededir.⁴⁰² Bu türden insanları hayvanlardan ayıran özellik ise Tûsî'ye göre düşünme yetisidir.⁴⁰³ İnsanlık âleminin en önemli özelliği konumunda olan düşünme yetisi en ilkel insan grubundan en gelişmiş gruba doğru doğrusal bir orantı göstererek artmaktadır. Yani insanların kademe olarak en üstte bulunanı düşünme yetisi bakımından en gelişmiş olanlarıdır. Tûsî'ye göre düşünme yetisi gelişen insanlar buna bağlı olarak ayırt etme, gerçeklikleri kavrama, sanatsal faaliyetleri yapma ve ilimle uğraşma gibi birçok özelliğe kavuşacaklardır.

Nasîruddîn Tûsî cansızlardan başlayarak bitkiler ve hayvanlar şeklinde devam eden süreç sonunda insanı en üst mertebeye koymuştur. Ona göre bu süreç tamamen doğal olarak meydana gelmiştir.⁴⁰⁴ Yani cansızların, bitkilerin, hayvanların ve insanların çoğalması; çeşitlenmesi ve ilerlemesi tamamen doğaya uygun olarak

³⁹⁸ İradî hareket ettirme kuvvesinin iki alt kuvvesinden biri olan gazabi (öfke) kuvve bir zararın def edilmesini sağlamaktadır. Bk. Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsırî*, 36.

³⁹⁹ Bk. Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsırî*, 39-40.

⁴⁰⁰ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsırî*, 40.

⁴⁰¹ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsırî*, 41.

⁴⁰² Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsırî*, 40.

⁴⁰³ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsırî*, 41.

⁴⁰⁴ Bk. Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsırî*, 38-41.

gerçekleşmiştir. Tûsî'nin bu şekilde anlattığı olay günümüz Evrim Teorisinde çevresel faktörlerin etkisiyle değişimin meydana gelmesi şeklinde açıklanmaktadır. İki teorinin de ortak özelliği bu sürecin doğal olarak meydana gelmesidir.

Nasîruddîn Tûsî; düşünme, akletme ve algılama gibi bazı soyut özellikler açısından insanı mevcut türler arasında en üst noktaya koysa da sahip olduğu fiziksel özellikler açısından onun birçok canlıdan daha eksik olduğunu söylemiştir. Örneğin bazı hayvanların sahip olduğu tüy, yün, gaga ve pençe gibi kendilerine avantaj sağlayan organlara sahip olmayan insan akletme ve düşünme özelliği sayesinde bu dezavantajı kırabilecektir. Tûsî, bu nedenle donanım olarak fakir olan insanı potansiyel olarak en üst mertebeye yerleştirmiştir. Bunun yanında o, düşünme potansiyelinin kullanılıp kullanılmaması bakımından ise insanı orta mertebeye koymuştur.⁴⁰⁵

Özetle Tûsî, dört unsurun birtakım münasebetler sonucunda ilk maddeyi oluşturduğunu ve buradan da cansızlar sınıfının oluştuğunu söylemiştir. Bu sınıfın üyeleri hem çevresel hem de içsel etkenler neticesinde canlılar sınıfına doğru ilerlemiştir.⁴⁰⁶ Tûsî'nin bu görüşü günümüz dünyasında önemli bir yer tutan ilk canlının nasıl oluştuğuna dair teorilere benzerliği açısından dikkat çekmektedir. Yine Tûsî, cansızlar âlemiyle canlılar âleminin bitişik olduğunu belirtmiş ve canlılar âlemini de kendi içerisinde az gelişmişten çok gelişmişe doğru sıralamıştır. Buna göre canlılar dünyası sırasıyla bitkiler, hayvanlar ve insanlardan oluşmaktadır. Bu türlerin dört unsurdan meydana geldiğini; birbiriyle ilişkili ve bitişik olduğunu savunan Tûsî'nin⁴⁰⁷ bu fikirleri modern evrim düşüncesiyle de birçok anlamda benzerlik göstermektedir.

3.2.9. İbn Haldûn

3.2.9.1. Hayatı

Tam adı Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî olan⁴⁰⁸ İbn Haldûn 732/1332 yılında Tunus'ta doğmuştur. Aslen Yemenli olan İbn Haldûn'un ataları Endülüs'ün fethi esnasında buraya yerleşmiş daha sonra ise Kuzey Afrika'ya (Tunus) göç etmişlerdir.⁴⁰⁹ Dedesi ve babası önemli ilmi kişiliklerden olan İbn Haldûn ilk eğitimini babasından almıştır.⁴¹⁰ Küçük yaşta Kur'an'ı ezberleyen İbn Haldûn yine bu dönemlerde hadis, fıkıh ve edebiyat gibi alanlarda kendini geliştirmiştir.⁴¹¹ Tunus'a gelen ilim adamlarından Felsefe, Kelâm, Mantık, Siyer ve Matematik gibi alanlarda istifade eden İbn Haldûn daha sonra ilim öğrenimine devam etmek için Fas'a gitmek istemişse de abisi onu bu kararından vazgeçirmiştir.⁴¹²

⁴⁰⁵ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 41.

⁴⁰⁶ Bk. Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 38-46.

⁴⁰⁷ Bk. Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 38-46.

⁴⁰⁸ Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19: 538.

⁴⁰⁹ Ferhat Ateş - Tuncer Utan, "İbn Haldûn'a Göre Toplum ve Şehir", *Journal of International Social Research* 10/53 (20 Aralık 2017): 218.

⁴¹⁰ Uludağ, "İbn Haldûn", 19: 538.

⁴¹¹ Uludağ, "İbn Haldûn", 19: 539-540.

⁴¹² Uludağ, "İbn Haldûn", 19: 539-540.

Tunus'ta yönetimin el değiştirmesiyle beraber yeni yönetim tarafından "alamet kâtipliği" görevine getirilen İbn Haldûn bir süre bu göreve devam etmiş; fakat burada çıkan çeşitli siyasi karışıklıklar neticesinde Tunus'u terk etmiştir.⁴¹³ Hayatının önemli bir bölümü siyaset kaynaklı göçlerle geçen İbn Haldûn Tunus'tan ayrıldıktan sonra Fas'a geçmiştir. Burada da önemli devlet memurlukları yapan İbn Haldûn ilmi açıdan da kendini geliştirmiştir. O, Fas yıllarında birçok siyasi faaliyete katılmış bunun neticesinde yönetimle arası açılmış hatta hapse bile atılmıştır.⁴¹⁴ Bir süre sonra buradan da ayrılmak zorunda kalan İbn Haldûn Endülüs'e geçmiş burada da siyasi faaliyetlere müdahil olmuş ve nihayet Tunus'a geçmiştir. Tunus'ta kısa da olsa sakin bir hayat geçiren İbn Haldûn, meşhur eseri Kitâbu'l-İber'i burada tamamlamıştır.⁴¹⁵ Tunus'ta da uzun süre kalamayan İbn Haldûn buradan Kahire'ye geçmiş bir süre de burada yaşadıkdan sonra 1406 yılında Kahire'de hayatını kaybetmiştir.⁴¹⁶

Siyasetle çok fazla ilgili olan İbn Haldûn bu nedenle adeta bir göçebe hayatı yaşamıştır. Birçok ülke ve şehir gezen İbn Haldûn hayatının çeşitli dönemlerinde önemli siyasi ve idari görevleri yerine getirmiştir. Sosyoloji ilminin kurucusu kabul edilen İbn Haldûn birçok alanda önemli eserler vermiştir.⁴¹⁷

3.2.9.2. İbn Haldûn'un İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü

İbn Haldûn'un evrimsel düşünce konusunda kendinden önce bu konuya temas eden İbn Miskeveyh'den etkilendiği açıktır.⁴¹⁸ O, evrim konusunda İbn Miskeveyh'in çizdiği temel hatlara karışmamış sadece ufak eklentilerle teoriyi güncellemiştir. O, evrimsel terminolojide önemli bir yer işgal eden adaptasyon kavramına eserlerinde önemli bir yer ayırmıştır.⁴¹⁹ Onu evrim düşüncesinde selefleri olan İbn Miskeveyh, Nasîruddîn Tûsî ve İhvân-ı Safâ'dan farklı kılan ise teorisinde tür içi ve özellikle türler arası geçişe daha belirgin bir şekilde işaret etmesidir.⁴²⁰

İbn Haldûn kâinatta var olan toprak, su, hava ve ateş gibi unsurların öncelikle sırasıyla birbirlerine istihale ettiğini belirtmiştir.⁴²¹ Bu unsurlar onun sistemine göre tıpkı hayvanlar ve insanların olduğu gibi bitişiktirler. Örneğin su havaya hava ise ateşe dönüşebilmektedir.⁴²² Birbirleriyle ittisal halinde bulunan bu unsurlar daha sonra madenleri oluşturmuşlardır.⁴²³ Toprak, su, hava ve ateşten oluşan dört unsurun meydana getirdiği madenler en ilkel ve basit halden evrimleşmiş ve sonrasında daha karmaşık madenleri ortaya çıkarmışlardır. Kendi içerisindeki etkileşim ve dış unsurlarla ilişki sonucu ortaya çıkan ve bir öncekinden üstün olan madenler bu etkileşim ve karışıma

⁴¹³ Uludağ, "İbn Haldûn", 19: 539-540.

⁴¹⁴ Uludağ, "İbn Haldûn", 19: 540.

⁴¹⁵ Uludağ, "İbn Haldûn", 19: 540.

⁴¹⁶ Uludağ, "İbn Haldûn", 19: 541.

⁴¹⁷ Recep Yumuk, "İbn Haldûn'da Devlet Görüşü", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 3/1-2 (1978): 230.

⁴¹⁸ Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 132.

⁴¹⁹ Bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 1: 259-264.

⁴²⁰ Alpyağıl, *Evrimsel ve Tasarım*, 298 (Dipnot).

⁴²¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 283.

⁴²² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 283.

⁴²³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 283.

devam ederek kendi sınıfının derece bakımından en üst sırasını oluşturmuşlardır. İbn Haldûn'a göre sıralamada en üstte bulunan bu madenler başka bir tür olan bitkilere bitişiktirler.⁴²⁴ Ona göre madenlerle bitişik olan bu bitkiler kendi türünün en ilkel üyesi olan ve derece bakımından sınıfının en alt kademesinde bulunan tohumuz yetiştirilen otlardır. Bu otlar da tıpkı madenler gibi tohumuz olarak yetiştirilmektedirler.⁴²⁵

Tohumuz yetiştirilen otlardan başlayarak aşamalar halinde ilerleyen bitkiler âlemi bir müddet sonra en üst seviyesine ulaşır ki burada hurma ve üzüm bitkileri bulunmaktadır. İbn Haldûn'un "hayvan suretine girmeye müsait bitkiler" olarak nitelendiği hurma ve üzüm ağaçları hayvani birçok özellik göstermektedir.⁴²⁶ Ona göre bu bitkilerden hayvanlar âleminin en alt derecesinde bulunan inci sedefi ve sümüklü böceğe geçilmiştir.⁴²⁷ İnci sedefi ve sümüklü böcekle başlayan hayvanlar sınıfı bir alt kademedен türeyerek derece derece ilerlemektedir. Tür içi evrimleşmeye bu şekilde değinen İbn Haldûn'a göre bu ilerlemenin neticesinde hayvanlar sınıfının son basamağını oluşturan maymun ve şebek meydana gelmiştir. Bu hayvanlar ise daha sonra insanı oluşturmuşlardır.⁴²⁸ Hayvanlar âleminin son basamağını oluşturan maymun ve şebek gibi türler birçok özellik bakımından insanla ortak ise de onlar düşünme yetisi ve fikir eksikliği nedeniyle insandan ayrılmaktadırlar.⁴²⁹

İbn Haldûn'a göre hayvanlar âleminin son basamağından sonra insanlar âlemi başlamaktadır. İnsanlığın bu ilk basamağında özellik ve yetenek bakımından hayvanlara benzeyen insanlar bulunmaktadır. Bunlar İbn Haldûn'un eserlerinde sıkça bahsettiği mutedil iklim bölgelerinin dışında kalıp Dünya'nın insan yaşamına uygun olmayan bölgelerinde yaşayan insanlardır.⁴³⁰

İbn Haldûn'un biyolojik evrim teorisi özetle, birtakım doğal olaylar neticesinde yeryüzünde madenlerin, bitkilerin, hayvanların ve insanların oluştuğunu söylemektedir.⁴³¹ Tüm bu varlıklara kaynaklık eden şey ise ona göre toprak, su, hava ve ateşten oluşan dört unsurdur.⁴³² Bu unsurlardan müteşekkil ilk varlık olan madenler bitkilerle, bitkiler hayvanlarla, hayvanlar ise insanlarla bitişiktir. Canlılar içerisindeki çeşitlenmeyi tür içi evrimleşmeye bağlayan İbn Haldûn'a göre yeryüzündeki varlık zenginliği bu şekilde meydana gelmiştir.⁴³³

İbn Haldûn modern teoride önemli bir yer tutan "adaptasyon" kavramını da bilimsel manada açıklamıştır. Bilindiği üzere İbn Haldûn yeryüzünü iklimsel çeşitlilik bakımından yedi bölgeye ayırmıştır.⁴³⁴ Dördüncü bölgeyi en mutedil iklim olarak adlandıran İbn Haldûn buradan birinci ve yedinci iklim bölgesine doğru gidildikçe

⁴²⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 283.

⁴²⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 283.

⁴²⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 283.

⁴²⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 283.

⁴²⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 284.

⁴²⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 284.

⁴³⁰ Bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 259-264.

⁴³¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 283.

⁴³² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 283.

⁴³³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 283-284.

⁴³⁴ Bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 259-264.

mutedilliğin aşama aşama kaybolacağını söylemektedir.⁴³⁵ Buna göre en mutedil iklim olan dördüncü iklim bölgesinde yaşayan insanlar hem fiziken hem de psikolojik olarak en mükemmel insanlardır.⁴³⁶ Buradan diğer iklim bölgelerine doğru hareket edildikçe insanlardaki fiziki ve psikolojik güzellikler yerini daha katı düşüncelere ve nispeten daha biçimsiz insanlara bırakmaktadır.⁴³⁷ İbn Haldûn'a göre bu, iklimin insanlar üzerindeki etkisi nedeniyledir. O bunu gözlemleriyle de desteklemiştir. Dördüncü bölgeden diğer bölgelere göç eden veya diğer bölgelerden dördüncü bölgeye göç eden insanların çocuklarının nesiller sonra göç ettikleri iklim bölgelerinin hâkim özelliklerini almaya başladıklarını yani o bölgeye adapte olmaya başladıklarını gözlemlemiştir.

İbn Haldûn, iklimin insanların karakterlerine de etki ettiğini; bazı iklim bölgelerinde yaşayanların çok rahat ve gevşek davrandıklarını bazı bölge insanların ise iklimin tesiri neticesinde daha ciddi ve kararlı bir yapıya sahip olduklarını belirtmiştir.⁴³⁸ Yine o insanların aldıkları besinlerin de insan davranışı üzerinde etkili olduğunu söylemiştir.⁴³⁹ Neticede İbn Haldûn, insanların ve diğer canlıların fiziki, psikolojik ve davranışsal farklılıklarının bazı düşünürlerin iddia ettikleri gibi yaratılış ve ırksal farklılıklardan kaynaklanmadığını bunun sebebinin iklim ve insanların beslenme şekilleri gibi doğal etkenler olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁰

3.2.10. Kınalızâde Ali Efendi

3.2.10.1. Hayatı

Osmanlı zamanında devlet adamlığı, âlim ve şair kimliğiyle tanınan Kınalızâde Ali Efendi 1510 yılında Isparta'da doğmuştur.⁴⁴¹ Ali Efendi olarak bilinen düşünüre Kınalızâde lakabı ise dedesinden miras kalmıştır. Dedesine, sakalina kına sürmesi nedeniyle takılan Kınalızâde lakabı sonraki nesillerde de varlığını devam ettirmiştir.⁴⁴² İlk tahsilini Isparta'da tamamlayan Kınalızâde Ali Efendi buradan Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul'a geçmiş ve tahsiline burada da devam etmiştir. Aldığı eğitimler neticesinde kendini geliştiren Kınalızâde Ali Efendi Osmanlı Devleti'nin çeşitli medreselerinde müderrislik yapmıştır. Bir dönem değişik şehirlerde kadılık da yapan Kınalızâde Ali Efendi bu görevlerinin ardından kazaskerlik makamına getirilmiştir.⁴⁴³ Bu görevi sürdürdüğü esnada ise bir hastalığa yakalanarak 1572 yılında vefat etmiştir.⁴⁴⁴

⁴³⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 259.

⁴³⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 259-260.

⁴³⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 259-260.

⁴³⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 266-267.

⁴³⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 266-267.

⁴⁴⁰ Bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 259-264, 266-267, 269-276 v.dğr.

⁴⁴¹ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, ed. Hüseyin Algül (İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1974), 13.

⁴⁴² Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 13.

⁴⁴³ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 14.

⁴⁴⁴ Hasan Aksoy, "Kınalızâde Ali Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 25: 417.

Birçok dalda ilim sahibi olan Kınalızâde Ali Efendi'nin özellikle ilahiyat, felsefe, matematik ve edebiyat gibi alanlarda uzman olduğu söylenilebilir.⁴⁴⁵ Şiir alanında da bir üne sahip olan Kınalızâde Ali Efendi'nin birçok dilde okuduğu şiirler onun başka dillere de hâkim olduğunu göstermektedir. Değişik alanlarda birçok eser verdiği bilinen Kınalızâde Ali Efendi özellikle *Ahlâk-ı Alâî* adlı kitabıyla tanınmaktadır.⁴⁴⁶

3.2.10.2. Kınalızâde Ali Efendi'nin İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü

Kınalızâde Ali Efendi'nin evrimsel görüşlerine onun ahlaka dair görüşlerini yansıttığı *Ahlâk-ı Alâî* adlı eserinde rastlamaktayız. O, bu eserini yazarken Nasîruddîn Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsirî* adlı eserini örnek almıştır.⁴⁴⁷ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*'nin ilk bölümünde yer verdiği evrimsel görüşleri kitabın tamamı gibi Nasîruddîn Tûsî'nin görüşlerinden mülhemdir. Ana temasını İbn Miskeveyh'in belirlediği bu evrimsel görüşleri Nasîruddîn Tûsî gibi Kınalızâde Ali Efendi de zenginleştirip genişleterek kendi eserine yansıtmıştır.⁴⁴⁸

Kınalızâde'ye göre cisimler basit veya birleşik olmak üzere ikiye ayrılırlar. Basit cisimler dört unsur da denilen ateş, hava, toprak ve sudur. İlk kez Yunanlı düşünürler tarafından dile getirilen dört unsur teorisi⁴⁴⁹ çalışmamızın konusu olan birçok İslam düşünürü tarafından benimsendiği gibi Kınalızâde tarafından da benimsenmiştir. Ona göre varlıkların temelinde bu dört unsurun karışması yani birleşmesi yatmaktadır. Kınalızâde iki çeşit birleşik maddeden bahsetmektedir. Bunlardan ilki tam olmayan bileşik maddelerdir ki kar, bulut ve çığ gibi oluşumlar bu sınıfa girmektedir.⁴⁵⁰ Bunlar varlığını uzun zaman devam ettiremezler. İkincisi ise maden, bitki ve hayvanın –insan-dâhil olduğu tam bileşik maddelerdir.⁴⁵¹ Bu sınıfa girenlerin bileşiklik hali ona göre uzun zaman devam etmektedir. Esasen birbirine denk maddelerden oluşan bu karışımlar⁴⁵² sahip oldukları faziletler yani üstünlükler açısından diğerlerine göre değerli konumuna geçebilmektedirler.

Kınalızâde'ye göre birbirine denk olan cisimler itidale –denge- yakınlığı ve uzaklığı açısından birbirinden ayrılırlar. Buna göre itidale en yakın olan cisimler karışımında avantajlı olur ve benzerlerine bu şekilde üstünlük kurarlar. Yani karışım neticesinde benzerlerinden daha üstün özelliklere sahip olurlar. Bu özellikler ise tür içi ilerleme konusunda onları avantajlı duruma getirecektir.⁴⁵³

⁴⁴⁵ Ayşe Sıdika Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998), 29.

⁴⁴⁶ Bk. Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*, 32-35.

⁴⁴⁷ Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 112-113.

⁴⁴⁸ Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*, 88.

⁴⁴⁹ Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*, 88.

⁴⁵⁰ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 65.

⁴⁵¹ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 65.

⁴⁵² Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 65.

⁴⁵³ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 65.

Kınalızâde'ye göre dört unsurun karışımından terkip eden ve uzun süre kalıcılığı olan ilk maddeler madenlerdir.⁴⁵⁴ Her cinsin üst ve alt cinsle bitişik olduğu Kınalızâde'nin sisteminde madenlerin en üst tabakasında bulunan tür bitkiler âlemiyle bitişiktir. Ona göre bu tür mercandır ki o, bitkilere ait olan gelişme ve büyüme özelliklerine sahiptir.⁴⁵⁵ Mercan bu özelliği neticesinde bir geçiş türü olmuş ve bitkiler âleminin ufkuna ulaşmıştır.⁴⁵⁶ Bu aşamadan sonra bitkiler âlemi başlamaktadır. Bitkiler de kendi içerisinde üstünlüklerine göre ayrıldıktan sonra en üst kademedede hurma ağacı gelir ki bu madenler sınıfının mercanı konumundadır.⁴⁵⁷ Yani bitkilerle bir üst cins olan hayvanlar âleminin bitişme noktasında hurma ağacı bulunmaktadır. Kınalızâde'ye göre hurma ağacı çiftleşme, kalbe benzer bir yapıya sahip olma gibi birçok hayvani özelliğe sahiptir.⁴⁵⁸ Bu sayede o bitkiler dünyasının en üstünü olmuş ve hayvanlarla bitkilerin geçiş noktasına yerleşmiştir.

Bitkiler sınıfının bir üstünü oluşturan hayvanlar âleminin ayırt edici en temel özelliği his ve hareket etmedir.⁴⁵⁹ Bu yeteneklere sahip en ilkel hayvan Kınalızâde'ye göre denizanası⁴⁶⁰ veya süngerdir.⁴⁶¹ Hayvanlarla bitkiler sınıfının sınırında olan süngerden sonra bit, pire gibi hayvanlar gelmektedir.⁴⁶² Bunlardan sonra gazap kuvveti dışta olan hayvanlar gelmektedir. Bunlar bir saldırı anında kendilerini sahip oldukları birtakım organlarla koruyabileceklerdir. Geyiğin boynuzu, kartalın pençesi, kirpinin okları bu organlara örnektir. Bundan başka kendini koruyabilmek ve saldırılardan korunmak için başka özelliklere sahip hayvanlar da vardır. Örneğin kuşların uçabilmesi, ceylanlar ve balıkların hızlı kaçabilmesi, tilki ve tavşanın kurnazlıkları onları tehlikelerden koruyan özellikleridir.⁴⁶³ Onlar bu sayede hayatlarını devam ettirebilmekteledir.

Kınalızâde de tıpkı selefleri gibi hayvanlar âlemiyle insanlar âleminin bitişme noktasına at, fil, papağan ve maymun gibi hayvanları koymuştur.⁴⁶⁴ Mezkûr hayvanları bu seviyeye getiren özellikleri ise zekâ ve anlayışlarıdır. Bu tür insani özellikler kısmen de olsa bahsi geçen hayvanlarda bulunmaktadır. Bunun haricinde o, hayvanlarla insanların bitişme noktasına bazı yerlerde yaşayan insanları koymuştur.⁴⁶⁵ Ona göre bu insanlar, buldukları bölgelerin iklimsel ve çevresel koşullarının etkisiyle birtakım insani meziyetlerden mahrum kalmışlardır. Kınalızâde'ye göre bu insanlar, insan olma itidalini taşımadıkları gerekçesiyle insanlar dünyası içinde değerlendirilemezler.⁴⁶⁶ Bazıları şeklen insandan biraz farkla ayrılabilirse bile bahsedilen bu insanlar çoğunlukla insan şeklindedir. Onları mutedil insanlardan ayıran ise henüz sahip olmadıkları anlayış

⁴⁵⁴ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 66.

⁴⁵⁵ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 66.

⁴⁵⁶ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 66.

⁴⁵⁷ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 66.

⁴⁵⁸ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 66-67.

⁴⁵⁹ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 67.

⁴⁶⁰ Bk. Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 67.

⁴⁶¹ Bk. Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 114.

⁴⁶² Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 67.

⁴⁶³ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 67.

⁴⁶⁴ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 70.

⁴⁶⁵ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 70.

⁴⁶⁶ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 70.

ve zekâlarıdır. Ormanlık yerlerde, çöllerde ve soğuk bölgelerde yaşayan bu insanların davranışları hayvan davranışlarına benzemektedir.⁴⁶⁷ Neticede bunlar insan olma itidaline ulaşmamışlardır. Kınalızâde'ye göre mutedil olmayan bölgelerde yaşayan insanlardan sonra insan yaşamına son derece uygun olan iklim bölgelerinde yaşayan insanlar gelmektedir ki bunlar anlayış, düşünce ve zekâ olarak mutedil insan özelliği sergilemektedirler. Bu aşamada bulunan insanlar genelde aynı özellikler göstermekle beraber birbirlerine üstünlükleri ahlak, bilgi, sezgi ve gayret gibi özelliklere sahip olmalarından dolayıdır.⁴⁶⁸

Evrimsel yaratılış düşüncesinde seleflerini takip eden Kınalızâde Ali Efendi varlıkları sınıflandırmış ve onların derecelerini belirtmiştir. Buna göre bitişik olan varlık sınıflarının ilk aşamasında madenler son aşamasında ise insan bulunmaktadır. Bunun yanında insan karakter olarak ise orta mertebededir. O, sahip olduğu yetenekleriyle bir üst sınıfa da çıkabilir alt derecelere de düşebilir.⁴⁶⁹

3.2.11. Erzurumlu İbrahim Hakkı

3.2.11.1. Hayatı

Özellikle tasavvuf alanında tanınan ünlü sûfî İbrahim Hakkı 1703 yılında Erzurum'un Hasankale ilçesinde doğmuştur.⁴⁷⁰ Kendisi gibi tasavvufa meyilli olan Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın babası bu ilgisi nedeniyle Tillo'ya (Siirt) gidip burada inziva hayatı yaşamaya başlamıştır. Dokuz yaşında babasının yanına Tillo'ya giden İbrahim Hakkı on yedi yaşına kadar burada kalmıştır.⁴⁷¹ On yedi yaşındayken babasının vefat etmesi üzerine Tillo'dan ayrılan İbrahim Hakkı eğitimini tamamlamak üzere Erzurum'a dönmüştür.⁴⁷² Eğitimini burada tamamlayan İbrahim Hakkı yeniden Tillo'ya dönmüş bir müddet burada kaldıktan sonra sonra tekrar Erzurum'a dönmüştür. Erzurum'dayken birkaç kez İstanbul'a giden İbrahim Hakkı İstanbul'da bulunduğu dönemlerde müderrislik unvanını almıştır.⁴⁷³ İbrahim Hakkı, müderrislik unvanını aldıktan sonra Erzurum'a dönerek görevini ifa etmeye başlamıştır. Bir müddet bu görevi yerine getiren İbrahim Hakkı oğlunun büyümesiyle eğitim görevini ona devretmiş kendisi ise babası gibi inziva hayatı yaşamak üzere yeniden Tillo'ya gitmiştir.⁴⁷⁴ Tillo'da uzun süren inziva hayatından sonra iyice yaşlanan İbrahim Hakkı 1780 yılında burada vefat etmiştir.⁴⁷⁵

Tasavvuf alanında adından sıkça söz ettiren İbrahim Hakkı bunun yanında astronomi, tıp, geometri, trigonometri, felsefe ve psikoloji gibi alanlarda da önemli bilgi

⁴⁶⁷ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 70.

⁴⁶⁸ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 71.

⁴⁶⁹ Bk. Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 66-70, 73-77.

⁴⁷⁰ Âmil Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998), 1; İsmet Binark - Nejat Sefercioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977), 5.

⁴⁷¹ Mehmet Suat Demir, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Risaleleri* (Erzurum: Aktif Ofset Matbaası, 2004), 28-29.

⁴⁷² Mustafa Çağrı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21: 305.

⁴⁷³ Mustafa Çağrı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", 21: 306.

⁴⁷⁴ Mustafa Çağrı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", 21: 306.

⁴⁷⁵ Binark - Sefercioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, 6.

birikimine sahiptir.⁴⁷⁶ Onun bu alanlardaki bilgilerini kaleme aldığı eserlerden anlamak mümkündür. Değişik alanlarda onlarca eser verdiği bilinen⁴⁷⁷ İbrahim Hakkı'nın en önemli eserleri arasında manzume ve şiirlerinden oluşan *Divan* ve birçok alanda bilgilerin bulunduğu ansiklopedik nitelik taşıyan *Marifetname* adlı eserleri bulunmaktadır.

3.2.11.2. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İlk İnsanın Evrimle Ortaya Çıktığına Dair Görüşü

Astronomi, tıp, matematik ve fizyoloji gibi pozitif bilimlerin birçok alanında önemli bilgi birikimine sahip olan İbrahim Hakkı'ya göre hiçbir yeni buluş Allah'ın evreni yarattığı gerçeğiyle çelişemez.⁴⁷⁸ Ona göre Allah'ın evreni yarattığı kabul edildikten sonra Onun evreni ve canlıları nasıl yarattığına dair değişik teoriler ileri sürülebilir. Bu teorileri kabul etmenin ona göre hiçbir sakıncası yoktur.⁴⁷⁹ O, bu düşüncesine uygun olarak geleneksel yaratılış teorisinin dışına çıkmış ve kendinden önce birkaç İslam düşünürü tarafından da dile getirilen tekâmül nazariyesini benimsemiş görünmektedir.⁴⁸⁰

İbrahim Hakkı'nın evrimsel görüşlerine göz attığımızda daha önce aynı konuda fikir belirtmiş olan İbn Miskeveyh, Tûsî ve Kınalızâde gibi düşünürlerin izlerine çok sık rastlamaktayız. Neticede İbrahim Hakkı'nın genel çerçevesini İbn Miskeveyh'in çizdiği evrimsel sisteme bağlı olduğu görülmektedir. O, bu sistemi değişik aşamalarda verdiği örneklerle ayakları yere basar hale getirmiştir.⁴⁸¹

İbrahim Hakkı tıpkı selefleri gibi gök cisimlerinin hareketleri neticesinde dört unsurun birbirine karıştığını ve oluşan birleşimden yeryüzündeki varlıkların meydana geldiğini söylemektedir.⁴⁸² Yani dört unsurun birbirine karışması ve dönüşmesi yeni varlıklar ortaya çıkarmıştır. İbrahim Hakkı unsurların birbirine dönüşmesini verdiği somut örneklerle açıklamaya çalışmıştır. Buna göre yanan mumum ateşinin bir müddet sonra yok olması onun havaya dönüştüğüne; baharda bitkiler üzerinde oluşan çiğ damlacıklarının havanın suya dönüştüğüne; ilk yağmur damlalarının toprakta kaybolmasının ise suyun toprağa dönüştüğüne delil teşkil ettiğini söylemiştir.⁴⁸³ İbrahim Hakkı'ya göre bu şekildeki bir karışım, dönüşüm ve yoğrulma neticesinde cansız varlıklardan madenler meydana gelmiştir.⁴⁸⁴ Oluşumu aşağıdan yukarıya doğru bir sıra izleyen madenler sınıfı alt kademededen başlayarak çamur, taş, demir, bakır, kalay, gümüş, altın, yakut, zümrüt ve mercan şeklinde üst tabakaya doğru yükselmektedir.⁴⁸⁵

⁴⁷⁶ Abdulkuddüs Bingöl, "Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İlim Anlayışı", *Felsefe Dünyası*, 9 (1993): 15.

⁴⁷⁷ Mustafa Çağrı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", 21: 309.

⁴⁷⁸ Mustafa Çağrı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", 21: 307.

⁴⁷⁹ Mustafa Çağrı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", 21: 307.

⁴⁸⁰ Bk. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, trc. Faruk Meyan (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1999), 54-60.

⁴⁸¹ Bk. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 54-60.

⁴⁸² Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 57.

⁴⁸³ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 57.

⁴⁸⁴ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 57.

⁴⁸⁵ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 59.

Mercanı madenlerle bitkiler mertebesinin bitişme noktasına koyan İbrahim Hakkı onun katılık bakımından taş gibi olduğunu bu nedenle madenlere benzediğini, fakat bazı özelliklerinin ise bitkilere benzediğini belirtmiştir.⁴⁸⁶ O, bu nedenle madenlerle bitkiler âleminin bitişme noktasında bulunmaktadır. Mercandan sonra başlayan bitkiler âleminin ilk üyelerini tohumuz yetiştirir. Bunlardan sonra tohumlu yetiştir bitkiler gelmektedir. Daha sonra ağaç halini alan bitkiler nihayet bitkiler sınıfının son üyesini oluşturan hurma ağacına kadar uzanmaktadırlar.⁴⁸⁷ Hurma ağacının sahip olduğu hayvani özellikleri, önceki müelliflerimiz gibi, sıralayan İbrahim Hakkı bu özelliklerin onu hayvanlar âleminin sınırına yerleştirdiğini belirtmektedir.⁴⁸⁸ Buradan itibaren başlayan hayvanlar âlemi ise kendi içerisinde yükselerek maymuna kadar ilerlemiştir.⁴⁸⁹

İnsanlarla hayvanların geçiş noktasına maymunu koyan İbrahim Hakkı bu hayvanın kıl ve kuyruk dışında bütün iç ve dış azalarının insana benzediğini belirtmektedir. Bununla beraber çeşitli zihinsel yetenekleri de bulunan maymun bu yetenekleri sayesinde hayvanlarla insanların sınırına yerleşmiştir. Bu noktadan başlayan insanlık âlemi, İbrahim Hakkı'ya göre genel olarak birbirine denk ise de ancak birtakım soyut beceriler sayesinde birbirlerine üstünlük kurabilirler.⁴⁹⁰

Sonuç olarak İbrahim Hakkı'nın kendinden önceki İslam düşünürlerinin evrimsel görüşlerini zenginleştirerek yeniden kaleme aldığı görülmektedir. Dört unsurun istihalesini somutlaştırmasıyla önceki düşünürlerin evrimsel manada dile getirdiği düşünceyi örneklendiren⁴⁹¹ İbrahim Hakkı bu yönüyle teoriye katkı sağlamış görülmektedir. İbrahim Hakkı'nın evrimsel düşüncesini kısaca özetleyecek olursak o, anâsır-ı erbaa da denilen dört unsurun madenleri oluşturduğunu söylemiştir.⁴⁹² Madenlerin, bitkilerin, hayvanların ve insanların ise birbiriyle ilişkili olduğunu her türün son basamaklarını oluşturan varlıkların diğer türün ilk basamağındaki varlıklarla bitişik olduğunu belirtmiştir.⁴⁹³

⁴⁸⁶ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 57-58.

⁴⁸⁷ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 58.

⁴⁸⁸ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 58.

⁴⁸⁹ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 58.

⁴⁹⁰ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 58-59.

⁴⁹¹ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 57.

⁴⁹² Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 57.

⁴⁹³ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 58.

4. MODERN BİLİME GÖRE İNSANIN YARATILIŞI/ VAR OLMASI

Günümüz bilim dünyasında ilk insanın var olmasıyla ilgili olarak yapılan bilimsel çalışmaların tamamına yakınına Evrim Teorisi hâkimdir. Yani günümüz bilim insanlarının çoğuna göre insanlar evrimsel bir süreç sonucunda oluşmuş ve günümüzdeki halini almıştır. Fosil araştırmaları ve DNA üzerine yapılan çalışmalarla da doğruluğu ispatlanmaya çalışılan bu teorinin ne anlama geldiğini, tarihsel süreçte ilk olarak kimler tarafından dile getirildiğini ve zaman içerisindeki değişimi ve gelişimini göstererek çalışmamıza başlamak istiyoruz.

4.1. Darwin Öncesi Evrim

Evrim, biyolojide canlı türlerinin nesilden nesle kalıtsal değişime uğrayarak ilk halinden farklı özellikler kazanması sürecidir.⁴⁹⁴ Bu teoriye göre hayvanlar, bitkiler ve Dünya'daki diğer tüm canlıların kökeni kendilerinden önce yaşamış türlere dayanır ve ayırt edilebilir farklılıklar, başarılı nesillerde meydana gelmiş genetik değişikliklerin bir sonucudur.⁴⁹⁵

Evrim Teorisi, günümüzde Charles Darwin (ö. 1882) ile özdeşleşmiştir hatta birçok kişi Evrim Teorisi yerine 'Darwinizm' demektedir.⁴⁹⁶ Fakat Darwin'den önce evrim fikrini birçok kişi dile getirmiştir. Örneğin antik Yunan filozoflarından olan Anaksimandros (MÖ 610-546), hayvanların şekil değiştirebildiklerini ileri sürmüş, ilk hayvanların suda oluştuğunu ve bunların büyüyünce kuru alanlara göç ettiğini söylemiştir.⁴⁹⁷ Yine Abbasiler döneminde yaşamış kelamcı, zoolog ve antropolog⁴⁹⁸ Amr b. Bahr el-Câhız (ö. 869)'ın Darwin'den yüzyıllar önce biyolojik evrimi savunduğu⁴⁹⁹ söylenebilir.

Darwin'den yaklaşık yarım yüzyıl önce doğmuş, sistematik bir şekilde Evrim Teorisi'ni ilk ortaya koyan kişi olarak gösterilen Lamarck (ö. 1829) tanrının varlığını da kabul eden bir evrim görüşünü savunmuştur. Ona göre en basit canlılar kendiliğinden türeme yoluyla oluşmuştur.⁵⁰⁰ Daha karmaşık canlılar da bu basit canlılardan evrimleşiyordu. Lamarck çevresel şartlar nedeniyle canlılarda sonradan kazanılan özelliklerin ve oluşan değişikliklerin sonraki nesillere aktarılabilmesini savunmuştur.⁵⁰¹ Örneğin, zürafaların boyunları ağaçların yüksekte kalan dallarına ulaşabilmek için çaba sarf etmeleri sonucunda uzamıştır ve sonraki nesillere aktarılmıştır.⁵⁰² Darwin tarafından gölgede bırakılan Lamarck'ın bu görüşünün, yeni yapılan araştırmalarla tamamen yanlış olmadığı anlaşılmıştır.⁵⁰³

⁴⁹⁴ Zafer Bahçeci, *Evrin* (Kırşehir: Öğrenci Kitabevi Yayınları, 2000), 1-2.

⁴⁹⁵ Bahçeci, *Evrin*, 2.

⁴⁹⁶ Caner Taslaman, *Evrin Teorisi Felsefe ve Tanrı* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2015), 112.

⁴⁹⁷ Hüseyin Gazi Topdemir - Yavuz Unat, *Bilim Tarihi* (Ankara: Peem Akademi Yayınevi, 2009), 20.

⁴⁹⁸ Mehmet Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi* (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001), 45.

⁴⁹⁹ Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 59.

⁵⁰⁰ Taslaman, *Evrin Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 81.

⁵⁰¹ Bk. Ülker Öktem, "Olgu, Kuram, Darwin Öncesi Evrim Kuramları ve Darwin'in Evrim Kuramı", *Antropoloji*, 23 (2010): 21-39.

⁵⁰² Taslaman, *Evrin Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 83.

⁵⁰³ Bk. Oded Rechavi v.dğr., "Transgenerational Inheritance of an Acquired Small RNA-Based Antiviral Response in *C. elegans*", *Cell* 147/6 (09 Aralık 2011): 1248-1256.

Darwin'den önce evrim fikrini dile getiren bir başka kişi de Darwin'in dedesi olan Erasmus Darwin'dir. O canlıların çevresel faktörler nedeniyle kazandıkları özellikleri kalıtımla sonraki nesillere aktarabildiğini savunmuştur.⁵⁰⁴

4.2. Darwin ve Evrim Teorisi

Charles Darwin, 12 Şubat 1809'da Shrewsbury'de (Birleşik Krallık) doğmuştur. Babası Robert Waring Darwin adında bir doktordur.⁵⁰⁵ Darwin'in önceleri dindar bir Hıristiyan olduğu söylenebilir hatta o, "Türlerin Kökeni" kitabında evrimi yaratıcının gerçekleştirdiği bir süreç olarak gördüğünü söylemiştir.⁵⁰⁶ Fakat Darwin'in daha sonra agnostik (bilinmezci) olduğu bilinmektedir.⁵⁰⁷

Her ne kadar evrim fikrini Darwin'den önce birçok kişi dile getirirse de evrimin anlaşılmasında ve açıklanmasında bugün geçerli olan bilimsel sentez, Charles Darwin tarafından 1859'da ortaya atılmış olan, organizmaların evrimsel süreçlerle değişim geçirdiği teorisi üstüne kuruludur.⁵⁰⁸ Darwin'in teorisinin en önemli unsuru doğal seçilimdir. Bu onun teorisini Lamarck'ın kuramından ayırmıştır. Buna göre aynı tür içinde daha çok işe yarar özelliklere sahip olan canlılar hayatta kalma yarışında avantajlı duruma geçiyor, bu nedenle soyunu devam ettirme şansını artırıyor. Çevreye uyum sağlayacak özellikleri bulunmayan ve adaptasyonda başarılı olamayan türün diğer üyelerinin ise genetik özellikleri popülasyondan ayıklanarak ve sonraki nesillere aktarılamıyordu.⁵⁰⁹ Lamarck'ın zürafa örneğini Darwin'in doğal seleksiyon fikrine uyarlayacak olursak, Kurak bir dönemde bir arada bulunan çok sayıda zürafadan kısa boylu olanları yüksek dallardaki besinleri yiyemedikleri için açlıktan yok olacaktır. Yüksek dallardaki otları yiyebilen uzun boylu zürafalar ise yeterli düzeyde beslenebildikleri için hayatta kalacaklardır. Daha sonra ise bunların çiftleşmeleri sonucu sadece uzun boylu zürafaların nesli devam edecektir.⁵¹⁰

Darwin insanların ve diğer tüm canlı varlıkların ortak bir atadan geldiği görüşünü savunmaktadır. Buna kanıt olarak, aynı türün diğer üyelerinin organ yapılarındaki benzerliği göstermektedir. Bir köpeğin embriyosuyla insanın embriyosunun birbirine benzemesi, insanın organlarının ve kemiklerinin tüm memelilerdeki ortak plana göre dizilmesi, insanda bulunmayan ancak dört ellilerde bulunan bazı kasların arada bir insanda yeniden görülmesi⁵¹¹ gibi örnekler Darwin'in ortak ata tezini güçlendirmektedir.

Darwin insanın kökeniyle ilgili teorisini şöyle özetlemektedir:

⁵⁰⁴ Mustafa İslamoğlu, *Kur'an ve Tabiat Ayetleri Işığında Yaratılış ve Evrim* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), 295.

⁵⁰⁵ Charles Darwin, *Darwin ve Türlerin Kökeni: [Bir Biyografik & Darwin ve Evrim Kuramı Çalışması]*, ed. Murat Ukray (Ankara: Yason Yayınevi, 2015), 98.

⁵⁰⁶ Charles Darwin, *The Origin of Species* (London: Penguin Classics, 1985), 458-460.

⁵⁰⁷ Stanley Edgard Hyman, *Darwin for Today* (New York: The Viking Press, 1963), 371.

⁵⁰⁸ Tamer Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz* (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2015), 22-23.

⁵⁰⁹ Bk. Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 153-157.

⁵¹⁰ Taslaman, *Evrimsel Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 130.

⁵¹¹ Charles Darwin, *Darwin Kuramı-Seçme Yazılar ve Eleştiriler*, trc. Cem Taylan (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2000), 298.

“İnsanın embriyolojik yapısını, -daha aşağı hayvanlarla birlikte gösterdiği homolojileri- alıkoyduğu güdüklükleri -ve eğilimli olduğu ataya dönüşleri gözönünde tutarak- ilk atalarımızın eski halini hayalimizde kısmen canlandırabiliriz; onları hayvanbilimsel serideki özel yerlerine aşağı yukarı koyabiliriz. Böylece insanın kıllı, kuyruklu, alışkanlıkları bakımından belki de ağacatırmanan (arboreal), Eski Dünyada yaşamış bir dört ayaklıdan türemiş olduğunu öğreniriz. Bu yaratık, bir doğa bilgini onun bütün yapısını inceleydi, dört-elliler arasında, Eski ve Yeni Dünya maymunlarının daha da eski bir atası kadar güvenle sınıflandırılabilirdi. Dört elliler ve bütün yukarı memeliler, belki keseli eski bir hayvandan ve o, farklılaşmış biçimlerin uzun bir serisinden geçerek, amphibia'ya benzer birinden; o da balığa benzer bir hayvandan türemiştir.”⁵¹²

4.3. Günümüzde Evrim Teorisi ve İnsanlığın Gelişimi

Darwin döneminde gen ve DNA ile ilgili henüz çalışma yapılmadığından Darwin, canlıların özelliklerini nesilden nesle nasıl aktarabildiklerini açıklayamamıştır. Daha sonra teknolojideki gelişmeler bilime yansımış ve bunun sonucunda Gregor Mendel (ö.1884) canlıların özelliklerini kalıtım yoluyla sonraki nesle aktarabildiği kanıtlamıştır. Mendel'in genetik alanındaki bu buluşuyla Darwin'in Evrim Teorisinin sentezlenmesi sonucunda günümüz Evrim Teorisi yani modern evrimsel sentez meydana gelmiştir.⁵¹³ Buna göre, genleri oluşturan ve bir karakterin oluşmasında etkili olan alellerdeki (belirli bir özelliği belirleyen bir genin alternatif hallerinden her biri) değişim ve bunun sonraki nesle aktarılması canlıların aşama aşama değişmesine yani evrimleşmesine neden olan etkendir. Günümüz evrim düşüncesinin bu haline "Sentetik Evrim Kuramı" denilmektedir.⁵¹⁴ Bu teori canlılığın açıklanması konusunda günümüz bilim dünyasına hâkim konumdadır. Fakat onun bu konumu kendisine yöneltilen eleştirileri engelleyememektedir. Günümüzde birçok düşünür Evrim Teorisini bilimsel açıdan eleştirmektedir. Bunlardan en önemlileri, teorinin gözlemlenebilir, yanlışlanabilir veya öngörülebilir olmamasıdır. Bunlardan başka canlılar alanında; yarasalar ve yunusların kullandığı sonar sisteminin ayrı ayrı evrimleşmesi ve bunun nasıl olduğu veya kuşların ve böceklerin ortak atadan gelmemesine rağmen kanat yapılarının nasıl bu kadar benzer olabildiği gibi onlarca soru ve sorunla karşı karşıyadır.⁵¹⁵

Yukarıda ifade ettiğimiz sorunlara rağmen günümüzde insanlığın var olmasıyla ilgili bütün bilimsel tezlerin tamamına yakınına Evrim Teorisinin hâkim olduğu söylenebilir. Buna göre Dünya'da ilk yaşam günümüzden yaklaşık 3,5- 3,8 milyar yıl önce, okyanus diplerindeki hidrotermal bacaların çevreleri veya volkanların etrafındaki küçük su birikintilerinde başlamıştır. Bilimsel geçerliliği olan bunun gibi hipotezlerin çoğunda yaşamın suda başladığı kabul edilmektedir.⁵¹⁶ İlk olarak suda ve tek bir

⁵¹² Darwin, *Darwin Kuramı-Seçme Yazılar ve Eleştiriler*, 300.

⁵¹³ Douglas J. Futuyma, *Evrin*, trc. Nuray Kara (Ankara: Palme Yayıncılık, 2008), 9-10.

⁵¹⁴ Futuyma, *Evrin*, 9-10.

⁵¹⁵ Detaylı bilgi için bk. Taslaman, *Evrin Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 164-268.

⁵¹⁶ Şahin, *50 Soruda Yaşamın Tarihi*, 123.

hücreyle başladığı varsayılan canlı yaşamı milyarlarca yıl evrimleşerek günümüzden yaklaşık elli beş- altmış beş milyon yıl önce İnsan türünün dâhil olduğu ilk primat üyelerini ortaya çıkarmıştır. Günümüzden yaklaşık altı- yedi milyon yıl önce ise şempanzelerle insansuların (hominiade) arasındaki ayırım gerçekleşmiştir.⁵¹⁷

Şempanzelerden ilk olarak ayrıldığı düşünülen hominidler Sahelanthropus Tchadensis, Orrorin Tugenensis ve Ardipithecus Ramidus türleridir. Afrika kıtasında; Çad, Kenya, Etiyopya civarında yaşayan⁵¹⁸ bu türlerden sonra yine başka insansı türleri olan ve ilk hominidlerden evrilen australopitesinler yaşamıştır. Günümüzden yaklaşık 1,2 milyon yıl öncesine kadar yaşayan bu tür ilk insan (homo) türleriyle hominidler arasında bir geçiş türü olarak kabul edilmektedir. Hominidler yaşadıkları dönemlerde basit taş aletler kullanmışlardır.⁵¹⁹ Ayrıca onların iki ayak üzerinde yürüyebildikleri de tespit edilmiştir.⁵²⁰

4.3.1. İlk Homo (İnsan) Türleri

Son dönem hominidlerinden evrildiği düşünülen⁵²¹ homo türüne ait ilk bulgular 1891 yılında bulunmuştur. Bu tarihten sonra insanın evrimiyle ilgili yapılan önemli çalışmalar neticesinde ilk homo türlerinin günümüzden iki- üç milyon yıl önce Afrika'da iklimin değiştiği bir dönemde ortaya çıktığına dair önemli bulgulara rastlanmıştır.⁵²² İlk homo türlerinden homo sapiense kadar yeryüzünde birçok homo türü yaşamıştır. Bunların bir kısmı doğrudan insanın atası iken bir kısmı ise yakın akrabasıdır.⁵²³

Homo Rudolfensis ve Homo Habilis (Becerikli İnsan) tarihte ilk defa ortaya çıkan homo türü olarak değerlendirilmektedir. Günümüzden 1,5 ila 2,5 milyon yıl önce Doğu ve Güney Afrika'da; eski adıyla Rudolf Gölü (Turkana Gölü)'nün çevresinde yaşamış⁵²⁴ en eski homo türleri olarak bilinen homo rudolfensis ve homo habilis insan türünün ilk örnekleri olarak bilinmektedir.⁵²⁵ Anatomik yapıları farklılık gösteren bu iki tür Afrika kıtası dışına çıkamamıştır. Hominidlerden (insansı) daha geniş beyin hacmine ve daha küçük bir yüze sahip olan homo habilislerin⁵²⁶ kollarının normalden uzun olduğu tespit edilmiştir. Bu ise onların henüz tam olarak ağaç yaşantısından kopmadığını göstermektedir.⁵²⁷ Taştan alet yapan ilk tür olarak kabul edilen⁵²⁸ homo

⁵¹⁷ Şahin, *50 Soruda Yaşamın Tarihi*, 197.

⁵¹⁸ "İnsanın evrimi", *Vikipedi*, 22 Ocak 2018,

https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=%C4%B0nsan%C4%B1n_evrimi&oldid=19479578.

⁵¹⁹ Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 307; Friedemann Schrenk - Timothy Bromage, "Der Hominiden-Korridor Südostrafrikas", *Spektrum der Wissenschaft*, 8 (2000): 51.

⁵²⁰ Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 306.

⁵²¹ Mayr, *Evrime Nedir?*, 305.

⁵²² Erksin Güleç - Ferhat Kaya, "'İnsan' Nasıl 'İnsan' Oldu?", *Haber Bülteni*, 2 (2007): 66.

⁵²³ Bk. Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 307-316.

⁵²⁴ Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 307.

⁵²⁵ Okşan Başoğlu, "Evrimsel Gelişim Sürecinde İnsanın Paleodemografik Yapısı", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 9/32 (2010): 343.

⁵²⁶ Metin Özbeke, *Dünden Bugüne İnsan* (Ankara: İmge Kitabevi, 2007), 55.

⁵²⁷ Alaeddin Şenel, *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi* (Ankara: İmge Kitabevi, 2006), 78.

⁵²⁸ Şahin, *50 Soruda Yaşamın Tarihi*, 200.

habilislerin konuşma dilini kullandıkları da düşünülmektedir.⁵²⁹ Kendilerine belirledikleri kamp yerlerinde grup üyelerinden yaşlılara ve sakatlara baktıkları ve yiyeceklerini onlarla paylaştıkları bilinen homo habilisler yaklaşık bir milyon yıl tarih sahnesinde var olduktan sonra yerlerini homo erectuslara bırakmıştır.⁵³⁰

Bir başka insan türü olan homo erectus (dik yürüyebilen insan) günümüzden yaklaşık yetmiş bin- 1,8 milyon yıl önce Afrika'nın büyük bir bölümü ile Asya (Güney ve Doğu Asya) ve Avrupa'da yaşamıştır.⁵³¹ Bilim adamlarının gerçek manada ilk defa dik durabilen insan olarak keşfettikleri için bu ismi verdikleri⁵³² homo erectus insan türleri içerisinde varlığını en uzun zaman aralığında devam ettiren türdür.⁵³³ Afrika dışına çıkan ilk insan türü olan⁵³⁴ homo erectus Çin, Endonezya, Türkiye ve Gürcistan gibi bölgelerde yaşamıştır.

Homo erectusun ateşi kontrol edip yiyeceklerini basit formda pişirdiği de iddia edilmektedir. Ayrıca bu türün basit bir şekilde barınak inşa ettiğine de yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde ulaşılmıştır.⁵³⁵ Homo erectus döneminde "...bilinçli avcılığın yapılması, kontrollü ateşin kullanılması, ilk olarak Afrika kıtasının dışına çıkılması, eski dünyanın başka yerlerinde de yaşam sürdürülmesi ve her bakımdan bütünüyle "standart" taş aletler geliştirilmesi"⁵³⁶ onu önceki homo türlerinden ayıran özellikler olmuştur. Günümüzden yaklaşık olarak yetmiş bin yıl öncesine kadar varlığını devam ettiren ve daha sonra yerini homo sapiense bırakan homo erectusun⁵³⁷ Toba Felaketi⁵³⁸ sonucu büyük bir bölümünün yok olduğu düşünülmektedir.

Homo erectustan evrilip modern insandan (homo sapiens) önce veya onunla aynı dönemde yaşamış fakat onun doğrudan atası olmayan homo türleri de vardır. Örneğin homo neanderthalensis (Neanderthal insanı)⁵³⁹ ve homo floresiensis (Flores insanı) homo sapiensle ortak ataya sahip türlerdir. Bunlardan homo floresiensis homo sapiensle aynı dönemde, fakat farklı bölgelerde yaşamıştır.⁵⁴⁰ Neanderthaller ise homo sapiensle aynı dönemde ve aynı bölgede yaşamıştır. Bu iki tür arasında gen alışverişi olduğu da yeni yapılan araştırmalarla kanıtlanmıştır.⁵⁴¹ Bu türler her ne kadar homo sapiensle aynı dönemde yaşamış olsalar bunlardan hiçbirinin nesli günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan tek insan (homo) türü homo sapienstir.

⁵²⁹ Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, 54-55.

⁵³⁰ Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, 58.

⁵³¹ Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 308.

⁵³² Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 307.

⁵³³ Şahin, *50 Soruda Yaşamın Tarihi*, 200-201.

⁵³⁴ Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 308.

⁵³⁵ Şenel, *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*, 79-80.

⁵³⁶ Başoğlu, "Evrimsel Gelişim Sürecinde İnsanın Paleodemografik Yapısı", 344.

⁵³⁷ Şenel, *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*, 81.

⁵³⁸ Toba felaketi kuramı, 69.000-77.000 yıl önce Endonezya'nın Sumatra adasındaki Toba Gölü'nde meydana gelen ve Dünya'nın 6 ila 10 yıl süren bir volkanik kışa girmesine neden olan, son 25 milyon yılın muhtemelen en büyük süper yanardağ patlamasıdır.

⁵³⁹ Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 311.

⁵⁴⁰ Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 314-315.

⁵⁴¹ Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 313-314.

4.3.1.1.Homo Sapiens (Akıllı İnsan)

Latince, “akıllı, bilge insan” anlamına gelen homo sapiensin günümüzden yaklaşık iki yüz bin yıl önce Afrika’da evrimleştiği düşünülmektedir.⁵⁴² Etiyopya’da Omo Nehri yakınlarında bulunan Homo sapiens fosillerinin yüz doksan beş bin yıl önce yaşamış homo sapiense ait olduğu tespit edilmiştir. Bu durum modern insanın ilk olarak Afrika’da ortaya çıkmış olabileceği tezini güçlendirmiştir.⁵⁴³ Homo sapiensin ilkel yapıdan modern bir görünüme nasıl geçtiği hala tartışma konusudur.⁵⁴⁴ Bilim adamları ve arkeologlar bunun bir anda ortaya çıktığını belirtmektedirler. Yani homo sapiens, bundan yaklaşık iki yüz bin yıl önce iklimde meydana gelen büyük dalgalanmalar sonucunda Doğu Afrika’da evrimleşmiştir.⁵⁴⁵

Aslında, modern insanın ilk olarak nerede evrimleşip ortaya çıktığı tartışılan bir konudur. Bu konuyla ilgili ortaya atılan iki teori vardır.⁵⁴⁶ Bunlardan ilki Afrika’dan (tek merkezli) çıkış modelidir. Bu modele göre homo sapiens ilk olarak günümüzden yaklaşık iki yüz bin yıl önce Afrika’da ortaya çıkmış ve daha sonra değişik tarihlerdeki göçlerle Dünya’nın diğer alanlarına yayılmıştır.⁵⁴⁷ Bu görüşün tutarlılığını araştırmak isteyen bilim adamları DNA üzerinde de birtakım araştırmalar yapmışlardır. Birçok ırk grubunda sadece anneden geçen Mitokondriyal DNA (MtDNA) üzerinde inceleme yapan⁵⁴⁸ araştırmacıların yüz otuz üç farklı MtDNA kullanarak inşa ettikleri soy ağacının analiz edilmesiyle günümüzdeki tüm insanların yaklaşık yüz kırk bin yıl önce Afrika’da yaşayan ve Mitokondriyal Havva adı verilen bir kadından çoğaldığı sonucuna ulaşılmıştır.⁵⁴⁹

Afrika’dan çıkış modelini benimseyen bilim insanları bunun tek göçle mi yoksa çoklu göçlerle mi gerçekleştiğini bugün hala tartışmaktadırlar. Afrika’dan çıkışın tek göçle olduğunu savunan bilim adamlarına göre Afrika’da yaklaşık iki yüz bin yıl önce ortaya çıkan Homo sapiens günümüzden yaklaşık elli bin- yetmiş bin yıl önce buradan göç etmeye başlamıştır. Asya ve Avrupa kıtasına göç eden Homo sapiens gittiği yerde diğer homo türlerinin yerini almıştır.⁵⁵⁰

Çoklu göç kuramını savunan bilim adamları ise Homo sapiens’in Afrika’dan tek bir göçle değil birkaç göçle ayrıldığı görüşünü savunmaktadır. Buna göre Homo sapiens ilk olarak günümüzden yetmiş bin yıl önce Afrika boynuzundan geçerek Asya kıtasının güney kıyılarına ve oradan da Güneydoğu Asya ve Okyanusya bölgelerine yayılmıştır. Fakat ilk göç eden bu grup deniz ürünlerine bağlı olarak deniz kenarlarında yaşadığından onlardan kalan arkeolojik kalıntılar buzul dönemlerinde yükselen denizin tahribatı nedeniyle büyük oranda yok olmuştur.⁵⁵¹ İkinci göç dalgası ise Sina

⁵⁴² Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, 67.

⁵⁴³ Güleç - Kaya, “‘İnsan’ Nasıl ‘İnsan’ Oldu?”, 73.

⁵⁴⁴ Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, 67.

⁵⁴⁵ Şahin, *50 Soruda Yaşamın Tarihi*, 206.

⁵⁴⁶ Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, 76.

⁵⁴⁷ Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 317.

⁵⁴⁸ Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, 75.

⁵⁴⁹ Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 318.

⁵⁵⁰ Bk. C. B. Stringer - P. Andrews, “Genetic and Fossil Evidence for the Origin of Modern Humans”, *Science* 239/4845 (11 Mart 1988): 1263-1268.

⁵⁵¹ “İnsanın Evrimi”, erişim:27 Ağustos 2017, https://tr.wikipedia.org/wiki/insanın_evrimi/.

yarımadasından Asya kıtasına olmuştur. Bu göç sonucunda modern insan Avrasya topraklarına yoğun bir şekilde yerleşmiştir. Birçok bilim insanının savunduğu çoklu göç kuramı mitokondriyal DNA incelemeleriyle modern insanın göçlerini araştıran bilimsel çalışmalarla çelişmektedir.⁵⁵²

Modern insanın nerede evrimleştiğine dair ikinci görüş ise, “çok bölgeli evrim” kuramıdır. Bu görüşü savunanlara göre homo sapiens Asya, Avrupa ve Afrika’da birbirinden bağımsız olarak; yerel arkaik insanlar arasında oluşan hibritleşmeler sonucu evrilmiştir.⁵⁵³ Fakat son dönemde DNA üzerinde yapılan araştırmalarla insanın kökeninin Afrika olduğuna dair önemli veriler elde edilmiştir. Buna göre Avrasya, Güneydoğu Asya ve Okyanusya insanları aynı mitokondriyal DNA’dan gelmişlerdir. Bu durum çok bölgeli evrim modeliyle çelişmiş; Afrika’dan (tek merkezli) çıkış tezini güçlendirmiştir.⁵⁵⁴

Yeni yapılan bir araştırmada günümüzden yaklaşık altmış bin yıl önce yaşanan göçe mitokondriyal DNA araştırmasıyla ışık tutulmaya çalışılmıştır. DNA incelemesi yöntemiyle yapılan bu araştırma sonucunda Afrika’dan çıkan ilk modern insanların önce Arabistan’a yerleştikleri ve buradan da dünyaya yayıldıkları sonucuna varılmıştır.⁵⁵⁵

Günümüz iklimsel ve coğrafi koşulları dikkate alındığında Arabistan yarımadasının belli bölgeler hariç yerleşim için uygun olmadığı düşünülebilir, fakat son yıllarda araştırmacıların bölge iklimi üzerine yaptığı araştırmalar Arabistan yarımadasının iklimi hakkında önemli bilgiler ortaya koymuştur. Bazı bilim adamlarının bu bölgede yaptığı araştırmalar neticesinde Arabistan’ın ikliminin binlerce yıllık dönemlerde büyük dalgalanmalar gösterdiği sonucuna varılmıştır. Bu araştırmalara göre günümüzde sadece yarımadaının güney kıyıları boyunca etkisini gösteren Muson Yağmurları yaklaşık her yirmi üç bin yıllık dönemde Arabistan’ın iç kesimlerine kadar ulaşmıştır. Bu dönemlerde Muson Yağmurlarının da etkisiyle yarımadaında savana ve ormanlar oluşmuş, bitki ve hayvan çeşitliliği artmış ve bölgede zengin bir ekosistem oluşmuştur. Bu durum modern insanın Afrika’dan Arabistan’a neden göç ettiği sorusuna da cevap verebilir. Zira söylenildiği gibi Arabistan o dönemlerde ormanlık ve verimli bir bölge ise insanları yerleşim için cezbetmiş olabilir. Bu yağışlı evrelerin sonuncusu günümüzden yaklaşık elli beş bin yıl önce meydana gelmiştir.⁵⁵⁶ Bu ise mitokondriyal DNA araştırmalarıyla ortaya çıkan ve günümüzden yaklaşık altmış bin yıl önce modern insanın Afrika’dan Arabistan’a yaptığı tespit edilen göç bulgularıyla örtüşmektedir.

⁵⁵² Bk. Vincent Macaulay v.dğr., “Single, Rapid Coastal Settlement of Asia Revealed by Analysis of Complete Mitochondrial Genomes”, *Science* 308/5724 (13 Mayıs 2005): 1034-1036.

⁵⁵³ Güleç - Kaya, “‘İnsan’ Nasıl ‘İnsan’ Oldu?”, 74.

⁵⁵⁴ Bk. Macaulay v.dğr., “Single, Rapid Coastal Settlement of Asia Revealed by Analysis of Complete Mitochondrial Genomes”, 1034-1036.

⁵⁵⁵ Bk. Verónica Fernandes v.dğr., “The Arabian Cradle: Mitochondrial Relicts of the First Steps along the Southern Route out of Africa”, *The American Journal of Human Genetics* 90/2 (10 Şubat 2012): 347-355.

⁵⁵⁶ Bk. Ash Parton v.dğr., “Alluvial Fan Records from Southeast Arabia Reveal Multiple Windows for Human Dispersal”, *Geology* 43/4 (01 Nisan 2015): 295-298.

Homo sapiens Afrika'dan dünyanın çeşitli bölgelerine yayıldığı gibi Avrupa'ya da göç etmiştir. Buraya göç eden homo sapiens yakaladığı yüksek kültür seviyesi nedeniyle farklı olarak isimlendirilmiş ve onlara cro-magnon denilmiştir.

Günümüzden yaklaşık kırk bin yıl önce ortaya çıkan⁵⁵⁷ Cro-Magnonlar kendinden önceki topluluklara göre büyük bir atılım göstermişlerdir.⁵⁵⁸ Onlar resimler, heykeller, mezar taşları, oymalar ve süslemeler yapmış ve flüt gibi çeşitli müzik aletleri kullanmışlardır.⁵⁵⁹ Ayrıca ipliği de keşfeden cro-magnonlar bu sayede avcılıkta farklı alanlara da yönelmiş; yaptıkları oltalarla balık; kurdukları kapanla da kuş türlerini avlayabilmişlerdir.⁵⁶⁰ Avlarından geriye kalan derilerle ise iplik sayesinde elbise dikişen cro-magnonlar böylece soğuk iklimde hayatta kalabilmişlerdir.⁵⁶¹

4.3.2. Modern Bilime Göre İnsanın Evriminin Kısa Bir Özeti

Homo türlerinden önce onları oluşturacak olan evrimsel süreç kısaca şu şekilde gerçekleşmiştir: Günümüzden yaklaşık yüz milyon yıl önce ortaya çıkan yeni memeliler sınıfı prosimiyenler ve antropoidler olarak iki kola ayrılmışlardır. Bunlardan antropoidler de yine çatallanarak eski dünya ve yeni dünya kuyruklu maymunları ile eski dünya kuyruksuz maymunlarını oluşturmuşlardır.⁵⁶² Eski dünya kuyruksuz maymunları birçok türe ayrıldıktan sonra günümüzden yaklaşık altı- yedi milyon yıl önce hominidlere evrilmeye başlamıştır.⁵⁶³ Milyonlarca yıl devam eden hominid evrimi sonrası günümüzden yaklaşık 2,5 milyon yıl önce ilk homo türleri ortaya çıkmaya başlamıştır.⁵⁶⁴ Hominidlerden evrilen homo türleri yaklaşık iki milyon ila sekiz yüz bin yıl önce dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmışlardır. Bu göçlerde homo türlerinin iki ayak üzerinde yürümeye başlamasının önemli bir yeri olmuştur. Çünkü iki ayak üzerinde yürümeyi öğrenen homo türleri anatomik yapılarının olumlu etkisiyle uzun mesafeler kat edebilmiş ve daha uzak yerlere göç edebilmişlerdir. Böylece Afrika'nın dalgalanan iklim yapısından kaynaklanan olumsuzluklardan da göç ederek korunmuşlardır.⁵⁶⁵

İlk homo türlerinin evrilmeye başlamasından günümüzden yaklaşık iki yüz bin yıl öncesine kadar geçen sürede başka birçok homo türü evrimleşmiştir. Bunlardan bazıları (homo habilis veya homo erectus gibi) modern insanın doğrudan ataları iken bazıları ise (homo neanderthalensis) doğrudan günümüz insanının atası olmayıp ortak atadan evrimleşmişlerdir. Genel kabule göre homo sapiens günümüzden yaklaşık iki yüz bin yıl önce, büyük iklim dalgalanmalarının olduğu dönemde Afrika'da ortaya

⁵⁵⁷ Bahçeci, *Evrin*, 167.

⁵⁵⁸ Richard Dawkins, *Ataların Hikâyesi Yaşamın Kökenine Yolculuk*, trc. Ahmet Fethi (İstanbul: Hil Yayın, 2014), 46.

⁵⁵⁹ Dawkins, *Ataların Hikâyesi Yaşamın Kökenine Yolculuk*, 46.

⁵⁶⁰ Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik – İnsan Topluluklarının Yazgıları*, trc. Ülker İnce (Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 2010), 35.

⁵⁶¹ Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik – İnsan Topluluklarının Yazgıları*, 35.

⁵⁶² Şenel, *Kemirgenlerden Sömürgeciye İnsanlık Tarihi*, 63.

⁵⁶³ Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, 42.

⁵⁶⁴ Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 303.

⁵⁶⁵ Şahin, *50 Soruda Yaşamın Tarihi*, 204.

çıkmıştır.⁵⁶⁶ Homo sapiensler buzul çağı başlayana kadar Afrika kıtasında yaşamışlardır. Buzul çağının etkisiyle gıda bulmakta zorlanan homo sapiens yaklaşık yüz yirmi beş bin yıl önce Afrika'dan göç etmeye başlamıştır. Afrika'dan göçlerle çıkan bu gruplar iklimin soğumasıyla beraber gittikleri bölgelerde tutunamamış ve yok olmuşlardır.⁵⁶⁷ Günümüzden yaklaşık yetmiş bin- seksen bin yıl önce devam eden buzul çağı nedeniyle Bab'ül Mendeb boğazındaki deniz seviyesi homo sapiensin geçişine imkân verecek şekilde alçalmıştır. Buradan ilk olarak Arabistan yarımadasına geçen homo sapiens daha önceki denemelerinin aksine bu göçte başarılı olmuş ve buradan Dünya'nın birçok bölgesine yayılmıştır.⁵⁶⁸

İnsanlık için önemli başka bir olay ise günümüzden yaklaşık yetmiş dört bin yıl önce yaşanmıştır. Endonezya'nın Sumatra adasındaki Toba Yanardağı bu dönemde patlamış ve bunun sonucunda Dünya'da altı yıl süren nükleer kış; devamında da yaklaşık bin yıl süren buz devri başlamıştır.⁵⁶⁹ Homo sapiens nüfusu bu dönemde yok olmanın eşiğinden dönmüştür. Yaklaşık olarak on bin bin kişi kalan homo sapiens nüfusu bin yıllık buz devrinin ardından yeniden artışa geçmiş ve Dünya'nın diğer bölgelerine yayılmıştır.⁵⁷⁰

Günümüzden yaklaşık olarak elli iki bin yıl önce iklimin ılımanlaşmasıyla homo sapiens, "bereketli hilal" olarak adlandırılan Mezopotamya bölgesine; oradan da Avrupa'ya göç etmiştir.⁵⁷¹ Cro-Magnon insanları kültürel, sanatsal ve teknolojik manada adeta birer devrim yaparak günümüzden yaklaşık kırk bin yıl önce Avrupa'da ortaya çıkmıştır.⁵⁷² Avrupa'da Cro-Magnon kültürü yaşanırken Asya'nın çeşitli bölgelerinden Kuzeydoğu Asya'ya doğru göçler yoğunlaşmıştır. Bu göçlerin sonunda yerli Amerikalıların ataları günümüzden yaklaşık yirmi iki bin yıl önce donmuş olan Bering Boğazı üzerinden yürüyerek Amerika kıtasının kuzeyine geçmişlerdir.⁵⁷³ Kuzey Amerika'ya ilk geçişin ardından bu guruplar sonraki bin yıllarda iklimin yumuşamasının da etkisiyle Amerika kıtasının güneyine göç etmişlerdir.

Günümüzden on iki bin- on bin yıl önce, son buzul çağının bittiği dönemde modern insan, insanlık tarihinde yeni bir dönüm noktası olarak adlandırılan tarım ve hayvancılığı keşfetmiştir.⁵⁷⁴ Bu dönemde çeşitli tarımsal ürünler yetiştirilmiş, bazı hayvanlar evcilleştirilmiş ve yine bazı aletler icat edilmiştir. Tarımsal faaliyetlerin başlamasının ardından modern insan yerleşik hayata geçmiştir. Yerleşik hayata geçilmesinin ardından köyler, şehirler oluşmuş ve insanlar ticaretle ilgilenmeye başlamışlardır.⁵⁷⁵ Daha sonraki yıllarda yine çok çeşitli buluşlar yapılmış, devletler kurulmuş, savaşlar, göçler yapılmış ve homo sapiensin yaklaşık iki yüz bin yıllık yolculuğu günümüze kadar devam etmiştir

⁵⁶⁶ Şahin, *50 Soruda Yaşamın Tarihi*, 206.

⁵⁶⁷ Şahin, *50 Soruda Yaşamın Tarihi*, 206.

⁵⁶⁸ Şahin, *50 Soruda Yaşamın Tarihi*, 206; Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 315.

⁵⁶⁹ Şahin, *50 Soruda Yaşamın Tarihi*, 207.

⁵⁷⁰ Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 315.

⁵⁷¹ Şahin, *50 Soruda Yaşamın Tarihi*, 207.

⁵⁷² Dawkins, *Ataların Hikâyesi Yaşamın Kökenine Yolculuk*, 46.

⁵⁷³ Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 317; Şahin, *50 Soruda Yaşamın Tarihi*, 208.

⁵⁷⁴ Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 319.

⁵⁷⁵ Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 319; Şahin, *50 Soruda Yaşamın Tarihi*, 208.

5. İSLAM DÜŞÜNÜRLERİNİN EVRİMSEL YARATILIŞ GÖRÜŞLERİNİN MODERN BİLİMSEL VERİLERLE MUKAYESESİ

5.1. Câbir b. Hayyân'ın Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi

Çalışmamızda evrimsel yaratılış görüşlerine yer verdiğimiz ilk düşünür olan Câbir b. Hayyân kendiliğinden (spontane) oluşum” fikrini savunmuştur. Buna göre Allah önce bu dört unsur (toprak, su, hava ve ateş) ve dört niteliği (kuru, ıslak, soğuk ve sıcak) yaratmış ve daha sonra ise bu unsurlardan madenler ve canlılar (bitki, hayvan, insan) oluşmuştur.⁵⁷⁶ Günümüz evrim düşüncesinde kendiliğinden oluşum konusunda hâkim olan düşünce de Câbir b. Hayyân'ın görüşüne paraleldir. Buna göre Dünya üzerindeki ilk yaşam, çeşitli şartların da oluşmasıyla suda tek hücreli canlının kendiliğinden oluşmasıyla başlamıştır.⁵⁷⁷ İki düşüncede de doğal olayların etkisiyle oluşan canlı yaşam basitten karmaşığa doğru ilerleyerek çeşitlenmiştir.

5.2. Nazzâm'ın Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi

Nazzâm'ın öncelikli evrim görüşü evrene yöneliktir. Ona göre Allah ilk varlığı yaratmış ve diğer bütün varlıkları bu ilk varlığın içine gizlemiştir.⁵⁷⁸ Onun yaratılışla ilgili diğer görüşü ise yaratılışın bir anda olup bitmesidir. Yani ona göre Allah ilk maddeyi yaratarak yaratılışı bitirmiştir.⁵⁷⁹ İlk maddeden sonra oluşacak diğer varlıklar ise ilk maddenin devamlı form değiştirmesiyle meydana gelmişlerdir. Nazzâm bu düşüncesini odun örneğiyle açıklamaya çalışmıştır. Buna göre odunun içerisinde gizli halde bulunan ateş, kül ve duman gibi maddeler ancak odunun form değiştirmesiyle açığa çıkabilirler. Bunun gibi yaratılan ilk maddenin içerisinde potansiyel olarak bulunan diğer maddelerde ancak ilk maddenin form değiştirmesiyle ortaya çıkabilecektir. Neticede bu madde şekil değiştirerek birçok yeni maddeye kaynaklık etmiştir.

Nazzâm'ın ‘Kumun Nazariyesi’ günümüzde bilim adamları tarafından yapılan bağımsız araştırma sonuçlarına göre çok önemli bir yere oturmuştur. Modern araştırmacılara göre Evren, günümüzden yaklaşık olarak 14 milyar yıl önce aşırı yoğun ve sıcak bir noktadan oluşmuştur.⁵⁸⁰ Big Bang (Büyük Patlama) adı verilen bu teori Evren'in sürekli genişlemesinin gözlemlenmesinin ardından bu genişlemenin belirli bir zaman önce bir noktadan başlayacağı düşüncesi sonucu ortaya atılmıştır. Bilim dünyası tarafından son derece ilgiyle karşılanan bu teori daha sonra özel ortamlarda yapılan parçacık hızlandırıcı deneylerin olumlu sonuç vermesi neticesinde somut verilerle de desteklenmiştir. Yukarıda da bahsedildiği üzere bilim dünyası tarafından onaylanan

⁵⁷⁶ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 33.

⁵⁷⁷ Şahin, *50 Soruda Yaşamın Tarihi*, 123.

⁵⁷⁸ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 37.

⁵⁷⁹ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 37; Özgün metin için bk. Hayyât, *Kitabu'l-intisar ve'r-reddu ala Ravendiye'l-mulhid*, 51.

⁵⁸⁰ Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 27.

‘Big Bang’ teorisine göre Evren bundan yaklaşık on dört milyar yıl önce çok küçük, sıcak ve yoğun bir ortamın çeşitli tepkimelere girmesi sonucu günümüzdeki halini almıştır. Nazzâm’ın yüzyıllar öncesinden bahsettiği ‘Kumun Nazariyesi’ de bundan çok fazla farklı bir şey söylemiyordu. Ona göre de Evren, Allah’ın ilk ve asıl maddeyi yaratması ve o maddenin şekil değiştirmesi neticesinde günümüzdeki halini almıştır.⁵⁸¹ Nazzâm’a göre ilk maddeyi yaratıp onun içerisinde tüm âlemi gizleyen Allah’tır. Burada şunu da belirtmek gerekir; Big Bang teorisi, günümüzden uzun zaman önce Evren’in çok küçük ve yoğun bir maddenin tepkimeleri sonucunu oluştuğunu söylemektedir, fakat o yoğun maddenin nasıl oluştuğuna dair herhangi bir açıklama getirmemiştir. Big Bang’in savunucularına göre anlaşılammış olan ilk ve yoğun maddenin ortaya çıkması Nazzâm’a göre Allah’ın yaratmasıyla olmuştur. O, bunu Kur’an’ı Kerim’in şu ayetine dayandırmaktadır: “Sizi bir nefisten yaratan ve gönlünün huzura ereceği eşini de ondan var eden, Allah’tır.”⁵⁸² Nazzâm, ayette ‘tek nefis’ olarak geçen kelimenin muhtemelen ilk maddeye işaret ettiğini düşünmektedir.

Nazzâm’ın yukarıda bahsettiğimiz görüşü onun evreni açıklayan düşünceleridir. Bunun yanında onun canlıların oluşumu ve gelişimine dair görüşleri de mevcuttur. Onun, evrenin evrimi görüşüne paralel olan bu düşüncelerine göre ilk canlı varlık da Allah’ın yarattığı ilk maddeden neşet etmiştir.⁵⁸³ Buraya kadar modern evrim düşüncesiyle büyük benzerlikler gösteren Nazzâm’ın canlılar yaşamına ait bu düşünceleri bu noktadan sonra günümüz evrim düşüncesiyle farklılaşmaktadır. Çünkü Nazzâm canlı varlıkların tek bir atadan değil, ilk maddeden ortaya çıkmış ayrı ayrı türlerden geldiği görüşünü savunmuştur.⁵⁸⁴ Örneğin insan ve hayvan gibi varlıklar birbirinden bağımsız olarak ilk maddeden meydana gelmişlerdir. Oysa modern bilim türlerin kökeninin bir olduğunu ve yeryüzündeki bütün canlıların ortak bir atadan geldiğini iddia etmektedir. Bu yönüyle modern düşünceden ayrıldığı görülen Nazzâm’ın evrimsel görüşleri türlerin kendi içerisinde evrimleşmesi düşüncesiyle⁵⁸⁵ tekrar birleşmektedir. Nazzâm da tıpkı günümüz evrim düşüncesinde olduğu gibi türlerin kendi içerisinde evrimleşerek çeşitlendiği görüşünü savunmaktadır. Bunun yanında o, yukarıda da dediğimiz gibi, insanların hayvanlardan evrimleştiği veya bitkilerin hayvanlara evrimleştiği gibi türler arası evrim fikrini benimsememiştir.

5.3. Câhız’ın Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle

Mukayesesi

Hocası Nazzâm gibi Kumun Nazariyesini benimseyen⁵⁸⁶ Câhız’a göre canlı ve cansız bütün varlıklar Allah’ın yarattığı ilk maddeden; o maddenin şekil değiştirmesinden meydana gelmiştir. Evrenin çok küçük ve yoğun bir maddeden başladığını iddia eden Big Bang Teorisiyle büyük benzerlikler gösteren bu görüşü ona hocasından mirastır. Bunun yanında o canlılar yaşamına dair tespitleriyle de dikkatleri

⁵⁸¹ Bayrakdar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 37.

⁵⁸² A’raf, 189.

⁵⁸³ Bayrakdar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 38.

⁵⁸⁴ Bayrakdar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 37-38.

⁵⁸⁵ Bayrakdar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 37-38.

⁵⁸⁶ Bayrakdar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 47.

üzerine çekmiştir. Ona göre iklim gibi çevresel faktörler canlılar üzerinde değişime neden olmaktadır.⁵⁸⁷ Onun bu görüşü modern evrimsel düşüncede benzer şekilde dile getirilmektedir. Buna göre çevresel faktörler canlılar üzerinde bir baskı faktörü oluşturmaktadır. Organizma ancak bu duruma adapte olabilirse hayatta kalabilecek ve neslini devam ettirebilecektir. Câhız da aynı konuda benzer görüşler ortaya koymuş ve canlıların yeni bölgelerdeki geçirdikleri deformasyonun aslında çevresel şartlara uyum olduğunu söylemiştir.⁵⁸⁸ Câhız'ın adaptasyon ve doğal seçimle ilgili çekirge, bit ve diğer canlılarla ilgili tespiti de son derece önemlidir. Ona göre yeşil ekin taneleri üzerindeki çekirgeler yeşil hal almış,⁵⁸⁹ siyah kayalıklarda yaşayan birçok canlı siyah olmuş⁵⁹⁰ ve bitler saç rengine göre şekil renk almışlardır.⁵⁹¹ Câhız'ın örneğinde aslanan canlıların renk değiştirmesi değil, rengi uygun olanın hayatta kalıp diğerlerinin uyum sağlayamadığı gerekçesiyle yok olmasıdır. Onun bu örneği günümüz evrim düşüncesinde Doğal Seçilim olarak adlandırılmaktadır.

Câhız'ın evrim konusunda üzerinde durduğu bir diğer önemli husus da mutasyondur. O, çevresel müdahalelere uzun süre maruz kalanların o bölgenin özelliklerini alacaklarını yani o bölgeye adapte olacaklarını daha önce belirtmişti. Ona göre bu çevresel müdahale uzun sürelerde devam ederse mutasyona dönüşecektir ve kalıcı hale gelecektir.⁵⁹² O, Kur'an-ı Kerim'de geçen ve bazı insanların maymunlara ve domuza dönüşmesi ayetlerini⁵⁹³ bu kapsamda doğal bir süreç olarak ele almış ve bunun doğal olaylar neticesinde gerçekleştiğini söylemiştir.⁵⁹⁴ Onun bu görüşü yani insanların maymunlara ve domuzlara dönüşmesi modern teoride kendine yer bulamamıştır, fakat bunun benzerleri, -örneğin maymunun insana dönüşmesi- modern evrimsel düşüncede önemli bir yer tutmaktadır. Onun bu düşüncesinin kullandığı örnek olarak değil de izlediği yöntem olarak ele alınması kanaatimizce daha doğru olacaktır. Yani onun düşüncesi, bazı canlıların dış müdahalelerin etkisiyle form değiştirebileceği ve bunun kalıcı hale gelebileceği şeklinde anlaşılırsa daha doğru olacaktır. Aslında o bu düşüncesini başka örneklerle de belirtmiştir. O; köpek, kurt, tilki ve diğer benzer hayvanların ortak bir atadan geldiğini (Bu konuda günümüz bilim dünyasında da aynı düşünce mevcuttur.);⁵⁹⁵ kedibalığı, tavşanlar ve yılanlar gibi bazı canlı türlerinin de mutasyon geçirmiş olabileceğini belirtmiştir.⁵⁹⁶ Bu örnekler bir bütün olarak değerlendirildiğinde onun mutasyon ve türler arası geçiş de dâhil olmak üzere birçok konudaki düşüncelerinin modern evrimsel görüşlerle uyum içerisinde olduğu görülecektir.

⁵⁸⁷ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 51; Orijinal metin için bk. Câhız, *Kitâbü'l Hayevân*, 4: 71.

⁵⁸⁸ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 51.

⁵⁸⁹ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 51.

⁵⁹⁰ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 51.

⁵⁹¹ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 51.

⁵⁹² Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 53.

⁵⁹³ A'raf, 166; Maide, 60.

⁵⁹⁴ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 53.

⁵⁹⁵ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 49.

⁵⁹⁶ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 51.

5.4. Fârâbî'nin Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi

Dünya'da canlılığın temelini oluşturacak maddenin gök cisimlerinin birbiriyle olan münasebetleri sonucu oluştuğunu savunan Fârâbî bu ilk maddeden dört unsurun (ateş, su, toprak ve hava) ve bulut, rüzgâr gibi dış kuvvetlerin oluştuğunu söylemiştir.⁵⁹⁷ Bu unsurların dış kuvvetlerle etkileşime girmesi sonucu oluşan karışımdan ise canlı ve cansız bütün varlıklar basitten karmaşığa doğru meydana gelmiştir.⁵⁹⁸ Örneğin bu karışımdan önce madenler, sonra bitkiler ve hayvanlar en sonunda ise insanlar meydana gelmiştir.⁵⁹⁹ Çok fazla karışım ve neticede meydana gelen çok fazla varlıktan söz eden⁶⁰⁰ Fârâbî'nin bu görüşleri onun o cansız veya canlı varlıkların dolayısıyla da insanın bir anda değil doğal olaylar neticesinde aşamalı olarak meydana geldiği tezini savunduğunu göstermektedir.⁶⁰¹ Canlıların oluşumu kısmı bugünkü Evrim Teorisiyle uyumluluk gösteren Fârâbî sistematğine göre önce ilk madde oluşmuştur. Fârâbî'nin en basit madde olarak ele aldığı ilk müşterek maddeden sonra ustukus adını verdiği unsurlar oluşmuş daha sonra madenler ve bitkiler oluşmuştur. Bunları müteakip hayvanlar ve nihayet insan oluşmuştur.⁶⁰² Görüldüğü üzere Fârâbî birikimsel bir sistemle yeryüzündeki canlı hayatı acıkamaya çalışmıştır. O, teorisinde her ne kadar tür içi ve türler arası geçişe belirgin şekilde değinmese de yaratılışı doğal olaylar neticesinde gelişen birtakım sürece bağlamıştır. Yani ilk varlık olan Allah, canlı ve cansızların oluşumunu doğal süreçlere bağlamış kâinatı bu şekilde yaratmıştır. Bu düşünce onun evrim fikrini benimsediğini göstermektedir. Fakat onun savunduğu sistem günümüz Evrim Teorisinden daha çok Evrimin bir yaratıcı tarafından başlatılıp yönetildiğini iddia edenlerin⁶⁰³ düşüncelerine benzemektedir.

5.5. Bîrûnî'nin Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi

Bîrûnî kendinden önceki İslam düşünürü Nazzâm gibi Dünya'nın ilahi iradenin izniyle Tekâmül Nazariyesine (Evrimsel Teorisi) uygun olarak süresi tam olarak bilinmeyen uzun zaman dilimleri içerisinde devamlı dönüşerek bugünkü halini aldığını savunmaktadır.⁶⁰⁴ Buna sebep olanlar ise yine doğal olaylardır.⁶⁰⁵ Yani bir doğal olaylar silsilesiyle, doğa kanunlarına da uygun olarak Dünya bugünkü şeklini almıştır. Günümüz bilimsel tespitlerine bakıldığında Bîrûnî'nin bu fikri son derece isabetli görünmektedir. Bugün yaklaşık 3,7 milyar yaşında olan Dünya bilimsel araştırmalara bakıldığında Bîrûnî'nin de bahsettiği üzere akarsu, rüzgâr, yağmur ve magma gibi birçok iç ve dış kuvvetin etkisi neticesinde bu halini almıştır.⁶⁰⁶ Yine ona göre insan da

⁵⁹⁷ Fârâbî, *el-Medinetü'l Fazıla*, 37.

⁵⁹⁸ Fârâbî, *el-Medinetü'l Fazıla*, 46-47.

⁵⁹⁹ Fârâbî, *el-Medinetü'l Fazıla*, 47.

⁶⁰⁰ Fârâbî, *el-Medinetü'l Fazıla*, 46-47.

⁶⁰¹ Fârâbî, *el-Medinetü'l Fazıla*, 46-47.

⁶⁰² Fârâbî, *el-Medinetü'l Fazıla*, 47.

⁶⁰³ Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Taslamam, *Evrimsel Teorisi Felsefe ve Tanrı*, 390-509.

⁶⁰⁴ Bayraktar, *İslam'da Evrimsel Yaratılış Teorisi*, 61.

⁶⁰⁵ Bayraktar, *İslam'da Evrimsel Yaratılış Teorisi*, 63.

⁶⁰⁶ Kaya, *Yaşam, Evrim ve Biz*, 26-29.

dâhil olmak üzere canlılar doğada uygun ortamın oluşmasıyla ayrı ayrı türler olarak ortaya çıkmışlardır. Onun bu düşüncesi türlerin bir kökenden çoğaldığını iddia eden günümüz verileriyle uyuşmamaktadır.

Bîrûnî'ye göre ayrı ayrı ortaya çıkan türler kendi içerisinde doğal seçim yöntemiyle çeşitlenmişlerdir.⁶⁰⁷ Yani uygun olan, adapte olabilen türler varlığını devam ettirmiş adapte olamayanlar ise yok olmuşlardır. Bundan başka Bîrûnî yapay seçim fikriyle de evrim teorisinin önemli bir dayanağına Darwin'den önce değinerek türlerin bu şekilde de evrimleştirilebileceğine işaret etmiştir. Genel manada günümüz bilimsel verileriyle örtüşen Bîrûnî'nin canlılar alanına dair görüşleri önemli bir ayrıntıyla günümüz düşüncesinden ayrılmaktadır. Ona göre tüm bu evrimsel süreci yaratan ve yöneten Allah'tır.⁶⁰⁸ Yani canlılar ilahi iradenin isteği doğrultusunda evrimleşerek çoğalmışlardır. Aslında bu şekilde bir evrimsel yaratılış görüşü çalışmamızın konusu olan bütün düşünürlerde benzer şekildedir. Fakat günümüz Evrim Teorisinde bu evrimsel süreç bir yaratıcıya değil doğaya verilmiştir. Bu yönüyle modern teoriyle uyuşmayan Bîrûnî'nin evrimsel yaratılış görüşü, daha önce de bahsettiğimiz gibi, Evrimin bir yaratıcı tarafından başlatılıp yönetildiğini iddia edenlerin⁶⁰⁹ düşüncelerine daha çok benzemektedir.

5.6. İbn Miskeveyh'in Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi

İbn Miskeveyh'in yaratılış teorisine göre yeryüzündeki canlı hayat hava, gaz, su ve toprak gibi unsurların doğal olaylar neticesinde birbirine karışması neticesinde başlamıştır.⁶¹⁰ Bu karışımdan madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar meydana gelmiştir. Bitkileri, hayvanları ve insanları özellik ve kabiliyetlerine göre sınıflandıran İbn Miskeveyh'e göre tür içi farklılaşma ve ilerleme doğal yollarla meydana gelmiştir.⁶¹¹ Buna göre popülasyon üyelerinden aynı kademede bulunanların içerisinde farklılaşmaya, değişmeye ve ilerlemeye yapısı itibarıyla müsait olanlar diğerlerinden ayrılarak bir üst kademeye çıkacaktır.⁶¹² Her kademede küçük farklılıklarla meydana gelen bu değişim ve ilerlemenin sayısız şekilde gerçekleştiğini ifade eden İbn Miskeveyh'in tür içi evrimleşmeye belirgin bir şekilde temas ettiği görülmektedir.⁶¹³ Üç ana sınıfa ayırdığı canlıların kendi içerisinde sayısız ara formlarının olduğunu ifade eden⁶¹⁴ İbn Miskeveyh her sınıfın en üst kademesiyle sonraki sınıfın alt kademesinin bağlantılı olduğunu söylemiştir.⁶¹⁵ Yani bitkilerin en üst kademesi hayvanlara geçiş basamağı; hayvanların en üst kademesi ise insanlığa geçiş noktasıdır. Tür içi evrimleşme ve ilerlemenin belirgin bir şekilde ifade eden İbn Miskeveyh'in türler arası

⁶⁰⁷ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 68.

⁶⁰⁸ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 6.

⁶⁰⁹ Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Taslaman, *Evrimsel Teori Felsefe ve Tanrı*, 390-509.

⁶¹⁰ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 254.

⁶¹¹ İlgili bölümün çevirisi için bk. Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 253-260; Orijinal metin için bk. İbn Miskeveyh, *Kitâbu'l-fez'il-asgar*, 111-119.

⁶¹² Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 254.

⁶¹³ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 65.

⁶¹⁴ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 65.

⁶¹⁵ Bk. Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 253-260.

evrimin olup olmadığı konusundaki görüşleri ise muğlaktır. O, her sınıfın birbiriyle bağlantılı olduğunu ifade etmiştir. Örneğin hurma ağacıyla salyangoz veya insanla maymun özellik olarak büyük benzerlikleri göstermektedirler. Ayrıca onlar bitişik olan iki türün ilk ve son üyeleridir. Yani maymunla biten hayvanlar âlemine bitişik olan insanlar sınıfının ilk üyesi mutedil iklim bölgelerinin dışında, eğitim almadan yaşayan insanlardan bir gruptur.⁶¹⁶ Fakat birçok açıdan benzerlik gösteren bu iki türün birbirinden mi yoksa ayrı türler şeklinde müstakil olarak mı evrildiği konusu İbn Miskeveyh'in sisteminde açık değildir.

Tür içi evrimleşmeyi ve türler arası bağlantıyı açık bir şekilde anlatan İbn Miskeveyh, teorisinde hayat kavgası, doğal seçim ve adaptasyon gibi birçok kavrama yer vermiştir.⁶¹⁷ O, öfke gücü ve canlıların tehlikelerden korunması konusunu anlatırken aslında modern Evrim Teorisinde de çok önemli olan noktalara değinmiştir. Ona göre canlılar hayat kavgası içerisinde çeşitli yetenekleriyle nesillerini devam ettirebilmişlerdir. Örneğin aslan gücü sayesinde neslini devam ettirebilirken tavşan ise sürati ve hileleriyle neslini devam ettirebilmiştir.⁶¹⁸ Modern teoride adapte olmak, uyum sağlamak şeklinde geçen bu ifadeye göre bulunduğu ortama her ne şekilde olursa olsun en iyi uyum sağlayabilen canlı hayatta kalıp neslini devam ettirebilecektir. Hayvanın güçlü veya zayıf olmasıyla ilgisi olmayan bu durum özellikle onun yetenekleriyle alakalıdır. Örneğin çok güçlü olan mamut türü yok olmuşken ondan çok daha zayıf olan diğer birçok hayvan türü neslini devam ettirebilmiştir. Bu tamamen onların doğaya karşı verdikleri mücadelede ne kadar yetenekli olduklarıyla ilgilidir. İbn Miskeveyh'in de bahsettiği durum bunun aynısıdır. Ona göre hayatta kalabilen ve neslini devam ettirebilen her canlının doğaya ve çevresel şartlara galip gelmesini sağlayacak çeşitli özellikleri vardır. Bunlar bazen keskin dişler iken bazen hızlı bacaklardır.⁶¹⁹

Modern bilimsel verilerle evrimsel yaratılış yönüyle birçok konuda görüşleri örtüşen İbn Miskeveyh'in bazı düşüncelerinin günümüzle uyumlu olmadığı da görülmüştür. Örneğin İbn Miskeveyh hayvanlardan sonra insanlar sınıfını anlatırken onları mutedil iklim bölgelerinde yaşayan veya bu bölgelerde yaşamayanlar ya da - kendine göre- alt tabakada olanlar ve onlardan yüksek mertebede olanlar şeklinde ayırmıştır.⁶²⁰ Oysa bu türden bir sınıflama günümüz evrim düşüncesinde yoktur. Modern bilime göre günümüz insanların hepsi homo sapiens türüne aittir ve ortak atadan gelmiştir. Çok sıcak veya çok soğuk iklim bölgelerinde yaşayanların orta iklim bölgelerinde yaşayanlardan hiçbir farkı yoktur.

5.7. İhvân-ı Safâ'nın Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi

Bazı araştırmacılar tarafından evrim düşüncesini bilimsel bir tarzda ilk olarak ortaya koyduğu söylenen İhvân-ı Safâ⁶²¹ yaratılışı çağdaşı olan İbn Miskeveyh'in

⁶¹⁶ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 256.

⁶¹⁷ Bk. Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 253-260.

⁶¹⁸ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 66.

⁶¹⁹ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlak*, 66.

⁶²⁰ Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 256.

⁶²¹ İzmirli İsmail Hakkı, *İhvan-ı Safa Felsefesi ve İslam'da Tekâmül Nazariyesi*, 9.

benzeri bir şekilde ele almıştır. Onlar da kâinattaki varlıkları çeşitli özelliklerine göre sıralayarak hiyerarşik bir sistem kurmuşlardır. En basit varlıkları sistemin en altına yerleştiren İhvân-ı Safâ, sonra daha karmaşık yapılı olanları sahip olduğu özelliklere göre dereceler halinde sıralamıştır. Bu sıralamada en alta dört unsur adını verdikleri ateş, hava, su ve toprağı yerleştiren İhvân-ı Safâ bu unsurları da sıralayarak en alta ateşi en üste ise toprağı koymuştur.⁶²² Bundan sonra ise sırasıyla madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar sınıfı gelmektedir ki bu sınıflar –tıpkı İbn Miskeveyh’te olduğu gibi- birbiriyle ilişkili ve bitişiktir.

Düşünceleriyle kendilerinden sonra gelen birçok ilim adamını etkileyen İhvân-ı Safâ ‘nın⁶²³ evrime dair görüşlerinin bir kısmı modern teoriyle de birçok yönden benzeşmektedir. Onlar varlıkları unsurlar, cansızlar, bitkiler, hayvanlar ve insanlar şeklinde basitten karmaşığa doğru tasnif etmişler ve tür olarak sınıflara ayırmışlardır. Ayrıca onlar varlıkların hem kendi içinde hem de türler arası bir ilişki ve bitişikliğinden bahsetmişlerdir. Buna göre varlıkların temel yapı taşlarını oluşturan unsurlar doğal olaylar silsilesi neticesinde basitten karmaşığa, insan da dâhil olmak üzere bütün varlıkları aşamalı olarak oluşturmuşlardır.⁶²⁴ Bu onların modern anlamda evrim teorisi olmasa bile evrim fikrini taşıdıklarını göstermektedir. İhvân-ı Safâ varlıklardaki bu değişim, ilişki ve ilerlemeyi “ilahi inayet”, “akıcı hikmet” adını verdikleri bir içsel isteğe bağlamışlardır⁶²⁵ ki bu içsel dinamik bazı son dönem evrimcilerin görüşleriyle uyumluluk göstermektedir.⁶²⁶ Yine mezkûr “akıcı hikmet” sadece canlıların ilerlemesine katkı sağlamamış aynı zamanda onlara fayda sağlamayan veya zarar veren organların oluşumunu engellemiştir. İhvân-ı Safâ’nın “akıcı hikmet” dediği bu içsel dinamiğin engel olduğu bu durum benzeri bir şekilde modern evrim teorisinde de yer almaktadır. Buna göre kullanılmayan, ihtiyaç kalmayan organ yok olacaktır.

5.8. Nasîruddîn Tûsî’nin Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi

Evrimsel yaratılış konusunda İbn Miskeveyh’le benzer görüşlere sahip olan Tûsî’ye göre de yeryüzündeki canlı hayat dört unsurun diğer dış dinamiklerle girdiği etkileşim sonucu oluşmuştur. Dört unsurun imtizacının belirleyici olduğu bu sisteme göre önce madenler, bitkiler ve hayvanlar en sonunda ise insanlar oluşmuştur. Bu grupların kendi içerisinde -tür içi- çok sayıda değişim, yenilenme ve ilerleme geçirdiğini⁶²⁷ söyleyen Tûsî’nin bu düşüncesi akıllara modern Evrim Teorisinin dayanaklarından biri olan ara geçiş formlarını getirmektedir. Günümüzde canlı varlıkların değişimi ve geçişini kanıtlamak için kullanılan bir ifadeyle Tûsî’nin, cansız varlıklar da dâhil olmak üzere, varlık kategorisinin çeşitliliğini izah etmeye çalışması ilginçtir.

⁶²² Alpyağıl, *Evrimsel Yaratılış ve Tasarım*, 238-239.

⁶²³ Uysal, “İhvân-ı Safâ”, 22: 5.

⁶²⁴ Alpyağıl, *Evrimsel Yaratılış ve Tasarım*, 237-242.

⁶²⁵ Alpyağıl, *Evrimsel Yaratılış ve Tasarım*, 246.

⁶²⁶ Bayraktar, *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 132.

⁶²⁷ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 38.

Nâsiruddîn Tûsî, bitkiler sınıfının gelişimini anlatırken genel canlılık özellikleri olan gelişip büyüme ve beslenmenin yanında “uygun olanı çekme ve uygun olmayanı itme” gibi yeni özellikleri onlara (bitkilere) atfetmiştir⁶²⁸ ki bu günümüz Evrim Teorisine yüzyıllar öncesinden yapılan bir atıftır. O, bu ifadesiyle günümüzde Doğal Seçilim olarak adlandırılan ve çevreye en iyi uyum sağlayanın hayatta kalmasını ifade eden bu terimi vurgulamış görünmektedir. Tûsî’ye göre bu yeteneğini en iyi kullanabilen, yani doğaya uyumu en üst düzeyde olan canlı, varlığını devam ettirmeye ve merteye atlamaya en müsait canlıdır.⁶²⁹

Bitkilerle hayvanlar âleminin bitişik olduğunu ileri süren Tûsî’nin hurma ağacının hayvanlar âlemiyle ilişkisini anlatırken teorisini pekiştirmek adına kullandığı hadis çok ilginçtir. O, peygamberimizin, “Halanız olan hurma ağacına saygılı davranın! Çünkü hurma ağacı Âdem’in balçığının geri kalanından yaratılmıştır.”⁶³⁰ sözünü bu konuya örnek olarak aktarmıştır. Onun bu örneğinden hurma ağacının hem hayvanlarla hem de insanlarla olan yakınlığını çıkarmak hiç de zor değildir. Bu ise, onun teorisinde pek belirgin olmayan türler arası geçiş ve türlerin aynı kökten geldiği düşüncesine Tûsî’nin inandığını akla getirmektedir.⁶³¹

Tûsî’nin hayvanların sahip olduğu gazabi kuvve konusundaki düşüncelerini değerlendirdiğimizde onun günümüz Evrim Teorisiyle uyum içerisinde olduğunu görebiliriz. O, bu kuvveye sahip olan hayvanların sahip olduğu organ ve yeteneklere göre hayatta kalıp nesini devam ettireceğini belirtmiştir.⁶³² Güçlü-zayıf, büyük-küçük ayırımı yapmadan sadece yeteneklerini kullanabilme ölçüsüne göre yapılan bu değerlendirme günümüzde Doğal Seçilim ve Adaptasyon kavramlarıyla ifade edilmektedir. Buna göre, yetenekleriyle kendine avantaj sağlayabilen ve fiziki çevreye uyum sağlayabilen canlılar hayatta kalabilip türünün varlığını devam ettirebilecektir. Tûsî ‘ye göre de çeşitli silahlara ve değişik yeteneklere sahip canlılardan yeteneklerini ve organlarını kullanabilenler hayatta kalıp türünü devam ettirebilecektir.⁶³³ Örneğin tavşan hızı; kirpi ise okları sayesinde kendini koruyup hayatını devam ettirebilecektir.⁶³⁴

Tûsî de tıpkı İbn Miskeveyh gibi siyahi insanların ve dünyanın diğer uç bölgelerinde yaşayan insanların diğer insanlara göre derece olarak aşağılarda olduğunu ifade etmiştir⁶³⁵ ki onun bu değerlendirmesi günümüz bilimsel verilerine göre isabetli görünmemektedir.

⁶²⁸ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 38.

⁶²⁹ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 38.

⁶³⁰ es-Suyûtî, *el-Leâli 'l-Masnûa fi 'l-Ehâdisi 'l-Mevdûa*, 1: 155.

⁶³¹ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 39.

⁶³² Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 40.

⁶³³ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 40.

⁶³⁴ Bk. Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 39-40.

⁶³⁵ Nâsiruddîn Tûsî, *Âhlak-ı Nâsirî*, 40.

5.9. İbn Haldûn'un Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi

İbn Haldûn'un evrimsel düşünce konusunda kendinden önce bu konuya temas eden İbn Miskeveyh'den etkilendiği açıktır.⁶³⁶ Aslında İbn Miskeveyh sonrası bu konuya temas eden birçok İslam düşünürünün İbn Miskeveyh'ten onun da Nazzâm ve Câhız'dan etkilendiği açıktır.⁶³⁷ Seleflerinden ufak farklılıklarla teoriyi geliştiren düşünürlerden İbn Haldûn onlardan farklı olarak adaptasyon kavramını güçlendirmeye çalışmıştır.⁶³⁸ Ayrıca o tür içi ver türler arası evrime daha belirgin bir şekilde değinmesiyle de diğer düşünürlerden ayrılmaktadır.⁶³⁹

İbn Haldûn'un biyolojik evrim teorisine göre, birtakım kozmolojik faaliyetler ve unsurların etkileri neticesinde yeryüzünde madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar oluşmuştur.⁶⁴⁰ Ona göre tüm bu varlıkları oluşturanlar yeryüzünde en önce oluşan toprak, su, hava ve ateş unsurlarıdır.⁶⁴¹ Unsurların oluşturduğu ilk cansız varlıklar bitkilerle, bitkiler hayvanlarla, hayvanlar ise insanlarla bitişmiştir. Tür içi evrimleşmeye de dikkat çeken İbn Haldûn'a göre canlılar içerisindeki çeşitlilik bu şekilde artış göstermiştir.⁶⁴²

İbn Haldûn'un biyolojik hayata dair evrimsel görüşlerini modern evrim teorisiyle karşılaştırdığımızda birden fazla ortak nokta ve benzerliğe rastlamaktayız. Örneğin o, türler arası ve tür içi çeşitlenmenin evrimleşme yoluyla gerçekleştiğine dikkat çekmiştir⁶⁴³ ki bu modern teoride de aynı şekilde izah edilmiştir.⁶⁴⁴ Yine her ne kadar evrim teorisi kapsamına girmese de yeryüzünde canlılığın başlamasına dair ortaya atılan teoriyle⁶⁴⁵ İbn Haldûn'un doğal etkenlerin cansız maddelerle ilişkiye girmesi sonucu canlı hayatının başlaması teorisiyle⁶⁴⁶ uyumluluk göstermektedir.

İbn Haldûn biyolojik evrimden başka modern evrim teorisinde önemli bir yer kaplayan "adaptasyon" yani uyum sağlamayı da bilimsel manada açıklamıştır. Yeryüzünü yedi iklim bölgesine ayıran⁶⁴⁷ İbn Haldûn, dördüncü bölgeyi en uygun iklim bölgesi olarak adlandırmıştır. Bu iklim bölgesinde yedinci veya birinci bölgeye doğru hareket edildiğinde mutedilliğin azalacağını ve kaybolacağını iddia eden⁶⁴⁸ İbn Haldûn'a göre yeryüzünün hem fiziksel hem de psikolojik olarak en mükemmel insanları bu bölgelerde yaşamaktadır.⁶⁴⁹ Bu bölgeden diğer iklim bölgelerine doğru gidildikçe iklimin etkisiyle daha katı düşünceli ve nispeten daha biçimsiz insanların

⁶³⁶ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 132.

⁶³⁷ Bayrakdar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, 69.

⁶³⁸ Bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 259-264.

⁶³⁹ Alpyağıl, *Evrimsel ve Tasarım*, 298 (Dipnot).

⁶⁴⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 283.

⁶⁴¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 283.

⁶⁴² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 283-284.

⁶⁴³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 283-284.

⁶⁴⁴ Şahin, *50 Soruda Yaşamın Tarihi*, 259.

⁶⁴⁵ Şahin, *50 Soruda Yaşamın Tarihi*, 123.

⁶⁴⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 283.

⁶⁴⁷ Bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 259-264.

⁶⁴⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 259.

⁶⁴⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 259-260.

ortaya çıkacağını iddia eden⁶⁵⁰ İbn Haldûn'un bu görüşünün günümüzle uyduğu söylenemez. İbn Haldûn iklimin insanlar üzerindeki bir başka etkisinin ise onların karakterlerini etkilemesi olduğunu belirtmiştir ki bu yukarıda ifade ettiğimiz görüşüne göre günümüzle daha uyumludur. O, bazı bölgelerde yaşayan insanların çok rahat ve gevşek davrandıklarını bazı bölge insanların ise daha ciddi ve kararlı bir yapıya sahip olduklarını belirtmiştir ki ona göre bu iklimin ve tükettiği yiyeceklerin insanlar üzerindeki etkisiyle oluşmaktadır.⁶⁵¹ İbn Haldûn bu teorisiyle, bazı düşünürlerin iddia ettikleri, insanlar ve diğer canlılar arasındaki farklılıkların yaratılıştan kaynaklandığı görüşüne karşı çıkmış ve bunun iklim ve beslenme şekliyle kaynaklandığını ifade etmiştir.⁶⁵²

5.10. Kınalızâde Ali Efendi'nin Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi

Kınalızâde Ali Efendi, evrimsel yaratılış teorisinde genel olarak kendinden önceki düşünürlerin görüşlerini yansıtmıştır. O da tıpkı selefleri gibi varlıkları tasnif ederek onların ilk oluşumlarını ve derecelerini belirtmiştir. Buna göre dört unsur da denilen basit varlıklardan mürekkep birleşik varlık sınıflarının ilk aşamasında madenler; son aşamasında insan bulunmaktadır. Fakat insan karakteri bakımından ise orta mertebededir. O, buradan bir üst sınıfa da çıkabilir alt derecelere de düşebilir.⁶⁵³

Tür içi evrimleşmeyi net bir şekilde ifade eden Kınalızâde türler arası evrim konusunda, diğer düşünürlerimiz gibi, belirgin bir ifade kullanmamıştır. Doğal seçim, adaptasyon ve hayat kavgası gibi modern kavramlara da değinen Kınalızâde'nin evrim konusundaki önemli bir görüşü de canlıların hayatını idame ettirmek için sahip oldukları donanımları anlattığı bölümdür. Buna göre hayvanlardan bazılarını kendini savunmak için birtakım aletlere sahiptirler.⁶⁵⁴ Bazı hayvanlar ise bu aletlere sahip olmasa bile onlar da hayatını idame ettirmek için başka özelliklere sahiptir. Tilkinin kurnazlığı, kuşların uçabilmesi veya ceylanların hızlı koşabilmesi buna örnektir.⁶⁵⁵ Tûsî'de de benzer şekilde geçen bu düşünce daha önce de zikrettiğimiz gibi modern teoride yerini almaktadır. Buna göre hayat kavgası neticesinde bulunduğu ortama en iyi uyum sağlayan varlık hayatta kalabilecektir. Sadece en güçlü olan değil çeşitli yetenekleriyle kendine en iyi avantaj sağlayabilen canlı hayatta kalabilecektir. Kınalızâde'nin örneği bu durumu çok güzel açıklamaktadır. Ceylan hızlı koştuğu için, kuşlar uçabildiği için, tilki ve tavşan zekâsı; bazı hayvanlar ise boynuzlar gibi sahip olduğu aletler sayesinde tehlikelerden kendini koruyup hayatta kalabileceklerdir.⁶⁵⁶ Görüldüğü üzere hayatta kalan ve neslini devam ettiren tüm bu hayvanlar en güçlüler değil en iyi uyum sağlayanlardır.

⁶⁵⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 259-260.

⁶⁵¹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 266-267.

⁶⁵² Bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1: 259-264, 266-267, 269-276 v.dğr.

⁶⁵³ Bk. Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 66-70, 73-77.

⁶⁵⁴ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 67.

⁶⁵⁵ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 67.

⁶⁵⁶ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 67.

Kınalızâde insanın özelliklerini ve yapısını anlatırken diğer düşünürlerimizin düştüğü hataya düşmüştür. O, bazı insanların belirli özellikleri taşımadıkları için alt mertebede olduklarını ifade etmiştir. Hatta bu konuda biraz daha ileri giderek bazı bölgelerde yaşayan insanların hayvanlarla geçiş noktasında bulunduğunu ve onların insanlar sınıfına dâhil edilemeyeceğini söylemiştir.⁶⁵⁷ Fakat onun bu görüşünün modern bilimle uyuştuğunu söylemek mümkün değildir.

5.11. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Evrimsel Yaratılış Görüşlerinin Modern Bilimsel Verilerle Mukayesesi

Allah'ın evreni ve canlıları yarattığı gerçeği kabul edildikten sonra bunu nasıl yaptığını dair teorilerin tartışılmasında bir beis görmeyen⁶⁵⁸ Erzurumlu İbrahim Hakkı bu düşüncesi paralelinde geleneksel yaratılış düşüncesini terk ederek evrim –tekâmül-sistemini benimsemiştir.⁶⁵⁹ İbn Miskeveyh, Nasîruddîn Tûsî ve Kınalızâde Ali Efendi gibi düşünürlerin dile getirdiği yaratılış düşüncesini ufak eklentilerle güncelleyen Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre dört unsurun birbirine karışması ve dönüşmesi neticesinde madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlar meydana gelmiştir.⁶⁶⁰

Tür içi evrim ve çeşitlenmeyi selefleri gibi açıklayan Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın bu konuda modern düşünceyle uyduğu söylenebilir. Buna göre canlılarda meydana gelen ufak değişimler gitgide büyümüş ve türün ilk üyesiyle son üye arasında bu şekilde büyük farklılıklar meydana gelmiştir.⁶⁶¹ Türler arası geçişte seleflerine göre biraz daha belirgin ifadeler kullanan İbrahim Hakkı özellikle maymun ve insan benzetmesiyle bunu somutlaştırmıştır. Buna göre kıl, kuyruk ve birtakım zihinsel eksikliklerin dışında insanla aynı olan maymun bir geçiş hayvanı olarak iki türün arasında bulunmaktadır.⁶⁶² Bütün bunlara rağmen yine de Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın tam anlamıyla bir türler arası geçişten bahsettiğini söylemek güçtür.

İnsan sınıflandırmasında seleflerinin nispeten katı görüşlerini yumuşatan İbrahim Hakkı, bütün insanların, birtakım zihinsel yeteneklerin farklılığı dışında, denk olduğunu söylemiştir⁶⁶³ ki bu günümüz düşüncesiyle uyuşmaktadır.

⁶⁵⁷ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*, 70.

⁶⁵⁸ Mustafa Çağrı, "İbrahim Hakkı Erzurûmî", 21: 307.

⁶⁵⁹ Bk. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 54-60.

⁶⁶⁰ Bk. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 54-60.

⁶⁶¹ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 58.

⁶⁶² Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 58-59.

⁶⁶³ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 58-59.

6. SONUÇ VE TARTIŞMA

İnsanın, canlıların, doğanın ve evrenin yaratılışıyla ilgili günümüzden binlerce yıl önce farklı kültürlerde ortaya çıkan evrim düşüncesi İslam kültüründe de ilk dönemlerden itibaren çeşitli düşünürler tarafından dile getirilmiştir. Modern Evrim Teorisi gibi profesyonel olarak değerlendirilemeyecek olan bu görüşlerin zamanın teknolojik imkânları ve bilimsel ortamı göz önüne alındığında yeterli olduğu görünmektedir.

Araştırmamız sonucunda İslam düşüncesinde insanın yaratılışı ve diğer alanlarda evrim fikrini ilk olarak dile getiren ilim adamının Câbir b. Hayyân olduğu görülmüştür. Batı'da Geber olarak bilinen ünlü kimyacı Câbir b. Hayyân birtakım doğal olaylar neticesinde yeryüzünde ilk canlılığın ortaya çıktığını söylemektedir. Yani ona göre canlılık bir anda yaratmayla değil doğal olaylar neticesinde aşamalı olarak meydana gelmiştir. Onun bu fikri günümüzde ilk canlının (abiyogenez) oluşması düşüncesiyle paralellik göstermektedir.

İlk dönem İslam düşünürlerinden Nazzâm ve Câhız'ın insanın evrimi konusunda benzer düşüncelere sahip olduklarını söyleyebiliriz. Câhız'ın hocası olan Nazzâm, Kumun Nazariyesi gereği evrenin kozmolojik olaylar neticesinde belli aşamalardan geçerek günümüzdeki halini aldığını savunmaktadır. Ona göre yeryüzündeki canlı hayat (insanlar da dâhil) tıpkı evrende olduğu gibi bir maddeden neşet edip tür içi evrimleşme yoluyla çoğalmıştır. Birçok konuda hocasıyla hemfikir olan Câhız'ın evrenin evrimi konusunda da Nazzâm'la paralel düşüncelere sahip olduğu görülmüştür. Bunun yanında o, canlıların evrimi alanına hocasından daha fazla ilgi göstermiştir. O, canlılardaki değişimin bir bölümünün çevresel etkenler neticesinde meydana geldiğini savunmuştur. Mutasyon, Adaptasyon ve Doğal Seçilim gibi evrimsel terimlere yüzyıllar öncesinden değinen Câhız, türler arası evrimi de örneklendirerek günümüz Evrim Teorisinin neredeyse bütün alanlarında görüş bildirmiştir. Evrenin ve canlıların evrimi konusunda önemli görüşler dile getiren Nazzâm ve Câhız'ın bu görüşlerinin birçoğunun Big Bang ve modern evrim düşüncesi açısından isabetli olduğu görülmüştür.

Müslüman düşünürlerden evrim fikrine sahip bir diğer isim Fârâbî'dir. O, temeli Antik Yunan'a dayanan kozmolojik oluşum düşüncesini İslam'a uyarlayarak özgün bir hale getirmiştir. Bu teoriye göre gök cisimlerinin hareketleri neticesinde ilk varlık oluşmuştur. Daha sonra bu varlıktan su, toprak, hava ve ateş gibi unsurlar oluşmuştur. Nedensellik ilkesine sıkı sıkıya bağlı olan Fârâbî'ye göre unsurlar yeryüzündeki canlı hayatı oluşturmuş daha sonra ise diğer canlılar aşamalar halinde ve basitten karmaşığa doğru meydana gelmiştir. Bu evrim sürecinin neticesi olarak insan da meydana gelmiştir. Onun özellikle canlılığın oluşumuna dair olan teorisinin günümüz evrim düşüncesiyle uyumlu olduğu söylenebilir.

Yaratılış konusunda evrimci düşünceye sahip olarak niteleyebileceğimiz başka bir İslam düşünürü Birunî'dir. O da tıpkı Nazzâm gibi evrenin birtakım kozmolojik olaylar neticesinde, aşamalar halinde meydana gelerek günümüzdeki halini aldığını savunmaktadır. O, Kur'an'da geçen altı günde yaratma ayetini bu kapsamda değerlendirmiştir. Ona göre Kur'an'da zikredilen altı gün Dünya günü olmayıp her biri uzun dönemleri kapsayan zaman dilimleridir. Bu uzun dönemlerde önemli jeolojik

olaylar Dünya'nın günümüzdeki halini almasını sağlamıştır. Günümüzde Dünya'nın 3,7 milyar yaşında olduğu düşünülürse onun görüşlerinin ne kadar isabetli olduğu anlaşılacaktır. Biruni, kozmolojik evrimin yanında canlıların evrimine de değinmiştir. Ona göre yeryüzündeki canlı hayat bazı doğal olaylar neticesinde başlamış ve gelişmiştir. Türlerin kendi içerisinde evrimleşerek varlık çeşitliliğini artırdığını savunan Biruni, teorisinde doğal ve suni seçilime de yer vermiştir.

İbn Miskeveyh ve İhvân-ı Safâ'nın da dâhil olduğu Nasîruddîn Tûsî, İbn Haldun, Kınalızâde Ali Efendi ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'dan oluşan grup ise insan da dâhil olmak üzere canlıların yaratılışı ve gelişimi konusunda evrimsel görüş olarak birbirini takip etmiştir. İbn Miskeveyh ve İhvân-ı Safâ'nın canlıların oluşumu ve çeşitliliği görüşlerinin bir sonraki düşünürde biraz daha zenginleştirilerek ifade edilmeye çalışıldığı bu düşünce sistemine göre unsurların (ateş, hava, toprak, su) meydana getirdiği madenler tür içi evrimleşme yoluyla ilerleyerek bitkiler alanına bitmiştir. Bitkiler alanına bitişen cansız varlık ile bitkiler âleminin en alt kademesinde bulunan varlıklar birçok ortak özelliğe sahiptir. Keza bitkilerle hayvanlar, hayvanlarla da insanlar arasını oluşturan varlıklar da birçok ortak özelliğe sahiptir. Türlerin birbirine bitişik olduğu bu sistemde tür içi evrimleşmenin açık olarak belirtilmesine karşın türler arası evrimleşme İbn Haldun gibi birkaç düşünür hariç tam olarak ifade edilmemiştir. Mezkûr İslam düşünürlerinin geliştirdikleri yaratılış ve canlıların oluşumuna dair bu görüşler çevresel etkenlerin canlılığa etkisi, doğal seçim, adaptasyon ve tür içi evrimleşme gibi birçok alanda modern evrim düşüncesiyle benzeşmektedir.

Yukarıda özetlemeye ve modern teorilerle kıyaslamaya çalıştığımız İslam düşünürleri evrenin, varlıkların ve insanın yaratılışı, canlıların çoğalması ve farklılaşması gibi birçok alanda deney, gözlem ve araştırmalara dayalı önemli teoriler geliştirmişlerdir. İnsanın ve diğer varlıkların birdenbire değil sebeplere bağlı ve doğa yasalarına uygun olarak yaratıldığı görüşünün genel manada hâkim olduğu bu teoriler onların bilime verdikleri önemi ortaya koymuştur. Onlar, nedensellik ilkesi gereği sebepsiz yaratma fikrine karşı çıkararak yaratılışı bilimsel olarak açıklamaya çalışmışlardır. Onların bu görüşleri her ne kadar içerisinde evrim fikrini barındırsa da canlılar hayatındaki çeşitlenmenin tesadüfi olaylar neticesinde oluştuğunu savunan günümüz Evrim Teorisiyle uyuşmamaktadır. Bu açıdan bakıldığında onların görüşleri her şeyin planlayıcısı olan Allah'ın evrimi de başlatıp yönettiği sistem olan akıllı tasarım modeline daha çok benzemektedir. Çünkü evrimsel görüşe sahip İslam düşünürlerinin sisteminde de bu süreci başlatıp yöneten Allah'tır.

Evrimsel düşünceye sahip Müslüman âlimlerin İslam düşünce hayatına yaratılış alanında yeni bir alternatif getirmeleri kanaatimizce önemlidir. Bundan daha da önemli olan ise onların bu yeni teorilerinin günümüz düşüncesiyle olan uyumluluğudur. Ayrıca mezkûr İslam düşünürlerinin bu teorileri günümüzde sıkça dile getirilen, evrim gibi birçok görüşün Kur'an'a aykırı olduğu düşüncesinin yersiz olduğunu göstermesi açısından da önemlidir. Zira evrimci yaratılışı savunan düşünürler de Müslüman olup teorilerini Kur'an ayetleri ve hadislerle de sağlamlaştırmaya çalışmışlardır.

KAYNAKÇA

- Aksoy, H. (2002). Kınalızâde Ali Efendi. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 25, ss. 416-417). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Akyüz, H. (2004). *El-Câhız'ın Sünnet/Hadis Hakkındaki Görüşleri* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Akyüz, H. (2011). El-Câhız'ın Sünnet/Hadis Hakkındaki Görüşleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31(31), 231-265. <https://doi.org/10.17120/omuifd.28968>
- Alpyağıl, R. (2013). *Evrım ve Tasarım*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Altıntaş, R. (1998). İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2), 237-249.
- Altukulaç, T. (2002). Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 26, ss. 455-457). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Arslan, F. (2015). Nasîruddin et-Tûsî ve Musikî Risalesi. *Dini Araştırmalar*, 9(26), 317-335.
- Ateş, F., & Utkan, T. (2017). İbn Haldûn'a Göre Toplum ve Şehir. *Journal of International Social Research*, 10(53), 216-230. <https://doi.org/10.17719/jisr.20175334115>
- Aydın, İ. (2011). İbn Abbâs: Filolojik Tefsirin Öncüsü. *EKEV Akademi Dergisi*, (48), 117-132.
- Bahçeci, Z. (2000). *Evrım*. Kırşehir: Öğrenci Kitabevi Yayınları.
- Baçoğlu, O. (2010). Evrimsel Gelişim Sürecinde İnsanın Paleodemografik Yapısı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(32), 341-349.
- Bayrakdar, M. (1999). İbn Miskeveyh. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 20, ss. 201-208). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bayrakdar, M. (2001). *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*. Ankara: Kitabiyat Yayınları.
- Bayrakdar, M. (2013). Câhız ve Biyolojik Evrimciliğin Doğuşu. İçinde *Evrım ve Tasarım*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Begavî. (2018a). *Beğavî Tefsiri*. (A. Özdemir, N. Özdemir, & A. A. Tunçer, Çev.) (C. 2). İstanbul: Karınca-Polen Yayınları.
- Begavî. (2018b). *Beğavî Tefsiri*. (A. Özdemir, N. Özdemir, & A. A. Tunçer, Çev.) (C. 1). İstanbul: Karınca-Polen Yayınları.
- Binark, İ., & Sefercioğlu, N. (1977). *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bingöl, A. (1993). Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın İlim Anlayışı. *Felsefe Dünyası*, (9), 14-20.
- Câhız. (1969). *Kitâbü'l Hayevân*. (Abdusselam Muhammed Harun, Ed.) (C. 4). Beyrut: Daru'l-İhya.
- Coşan, E. (2016). Beyin ve Bilinç Evrimi. *Osmangazi Tıp Dergisi*, 38(1), 20-28. <https://doi.org/10.20515/otd.40496>

- Çakan, İ. L., & Eroğlu, M. (1988). Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 1, ss. 76-79). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çelebi, İ. (2006). Nazzâm. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 32, ss. 466-469). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çelebioğlu, Â. (1998). *Erzurumlu İbrahim Hakkı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Danışman, N. (1955). *Kelâm İlmine Giriş ve Mutezile Mütekellimlerinden Amr bin Bahril Cahiz'in Kitaplarından Parçalar*. Ankara: Son Havadis Matbaası.
- Darwin, C. (1985). *The Origin of Species*. London: Penguin Calssics.
- Darwin, C. (2000). *Darwin Kuramı-Seçme Yazılar ve Eleştiriler*. (C. Taylan, Çev.). İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Darwin, C. (2015). *Darwin ve Türlerin Kökeni: [Bir Biyografik & Darwin ve Evrim Kuramı Çalışması]*. (M. Ukray, Ed.). Ankara: Yason Yayınevi.
- Dawkins, R. (2014). *Ataların Hikâyesi Yaşamın Kökenine Yolculuk*. (A. Fethi, Çev.). İstanbul: Hil Yayın.
- Demir, M. S. (2004). *Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Risaleleri*. Erzurum: Aktif Ofset Matbaası.
- Demirel, A. (2011). Antik Yunan'da Biyolojik Evrim Düşüncesi. *Folklor/Edebiyat*, (68), 53-60.
- Demirkol, M. (2007). *Nasîruddîn Tûsî'nin İbn Sînâcılığı* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Demirkol, M. (2011). *Nasîreddin Tusi'nin Ahlâk Felsefesine Etkisi*. Ankara: Fecr Yayınları.
- Demirkol, M. (2015). *Tusi'nin İbn Sina Savunması*. Ankara: Fecr Yayınları.
- Diamond, J. (2010). *Tüfek, Mikrop ve Çelik – İnsan Topluluklarının Yazgıları*. (Ü. İnce, Çev.). Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.
- el-Bağdadî. (2011). *Mezhepler Arasındaki Farklar*. (E. R. Fırlalı, Çev.). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- el-Bîrûnî. (1962). *Tahdîdu Nihâyâtî'l-amâkin li tashihi Mesâfâtî'l Mesâkîn*. (P. Boljakoff, Ed.). Kahire.
- el-Bîrûnî. (1973). *Kitâbu's-Saydane fi't-Tıb*. (Hakim Muhammed Sâid, Çev.). Karachi: Hamdard Academy.
- el-Bîrûnî. (2011). *Maziden Kalanlar*. (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. (1999). *Mârifetnâme*. (F. Meyan, Çev.). İstanbul: Bedir Yayınevi.
- es-Suyûtî. (t.y.). *el-Leâli'l-Masnûa fi'l-Ehâdisi'l-Mevdûa* (C. 1). Lübnan: Dâru'l-Ma'rife.
- et-Taberi, E. C. M. b. C. (1996a). *Taberi Tefsiri*. (K. Aytekin & H. Karakaya, Çev.) (C. 1). İstanbul: Hisar Yayınevi.
- et-Taberi, E. C. M. b. C. (1996b). *Taberi Tefsiri*. (K. Aytekin & H. Karakaya, Çev.) (C. 5). İstanbul: Hisar Yayınevi.
- et-Taberi, E. C. M. b. C. (1996c). *Taberi Tefsiri*. (K. Aytekin & H. Karakaya, Çev.) (C. 2). İstanbul: Hisar Yayınevi.

- et-Taberi, E. C. M. b. C. (1996d). *Taberi Tefsiri*. (K. AYTEKİN & H. KARAKAYA, Çev.) (C. 6). İstanbul: Hisar Yayınevi.
- Fahrüddin Er-Râzi. (1990). *Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb*. (S. YILDIRIM, L. CEBECİ, S. KILIÇ, & S. DOĞRU, Çev.) (C. 7). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Fahrüddin er-Râzi. (1992). *Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb*. (S. YILDIRIM, L. CEBECİ, S. KILIÇ, & S. DOĞRU, Çev.) (C. 14). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Fahrüddin Er-Râzi. (1993). *Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb*. (S. YILDIRIM, L. CEBECİ, S. KILIÇ, & S. DOĞRU, Çev.) (C. 16). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Fahrüddin er-Râzi. (2002). *Tefsir-i Kebir Mefâtihi'l-Gayb*. (S. YILDIRIM, L. CEBECİ, S. KILIÇ, & S. DOĞRU, Çev.) (C. 17). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Fârâbî. (2001). *el-Medinetü'l Fazıla*. (N. DANIŞMAN, Çev.). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Fernandes, V., Alshamali, F., Alves, M., Costa, M. D., Pereira, J. B., Silva, N. M., ... Pereira, L. (2012). The Arabian Cradle: Mitochondrial Relicts of the First Steps along the Southern Route out of Africa. *The American Journal of Human Genetics*, 90(2), 347-355. <https://doi.org/10.1016/j.ajhg.2011.12.010>
- Futuyma, D. J. (2008). *Evrım*. (N. KARA, Çev.). Ankara: Palme Yayıncılık.
- Güleç, E., & Kaya, F. (2007). "İnsan" Nasıl "İnsan" Oldu? *Haber Bülteni*, (2), 62-75.
- Günay, N. (2014). Bîrûnî'nin Dinler Tarihi'ne Katkısı. *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 10(3), 85-110.
- Güngör, M. (1992). Begavî, Ferrâ. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 5, ss. 340-341). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hayyât. (1957). *Kitabu'l-intisar ve'r-reddu ala Ravendiye'l-mulhid*. (Albert Nader Nasri, Ed.). Beyrut: Matbaatü'l-Katolikiyye.
- Hyman, S. E. (1963). *Darwin for Today*. New York: The Viking Press.
- İbn Haldûn. (2015). *Mukaddime*. (S. ULUDAĞ, Çev.) (C. 1). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn Kesir. (1983a). *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. (B. KARLIĞA & B. ÇETİNER, Çev.) (C. 2). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn Kesir. (1983b). *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. (B. KARLIĞA & B. ÇETİNER, Çev.) (C. 12). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn Kesir. (1983c). *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. (B. KARLIĞA & B. ÇETİNER, Çev.) (C. 4). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn Kesir. (1983d). *Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. (B. KARLIĞA & B. ÇETİNER, Çev.) (C. 6). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn Miskeveyh. (1319). *Kitâbu'l-fevz'il-asgar*. (Salih Udayme, Ed.). Beyrut.
- İbn Miskeveyh. (1983). *Tehzibu'l-ahlak*. (A. ŞENER, İ. KAYAOĞLU, & C. TUNÇ, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İhvân-ı Safâ. (1995). *Resâilü İhvâni's-Sâfâ ve Hullâni'l-Vefâ*. (Ârif Tâmir, Ed.) (C. 2). Beyrut- Paris: Menşûrât-ı Uveydât.
- İnsanın evrimi. (2018, Ocak 22). Geliş tarihi 27 Temmuz 2018, gönderen https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=%C4%B0nsan%C4%B1n_evrimi&ol did=19479578

- İslamoğlu, M. (2015). *Kur'an ve Tabiat Ayetleri Işığında Yaratılış ve Evrim*. İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- Işık, K. (1977). Nazzam ve Düşünceleri. *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, (3), 101-113. https://doi.org/10.1501/Ilhfak1_0000000034
- İzmirli İsmail Hakkı. (1928). Ebu Ali Miskeveyh İbn Miskeveyh' el-Hazin. *Dâru'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, (10), 17-33.
- İzmirli İsmail Hakkı. (1949). *İhvan-ı Safa Felsefesi ve İslam'da Tekâmül Nazariyesi*. İstanbul: Hilmi Kitabevi.
- Kâdı Beydâvî. (2010). *Muhtasar Beydâvî Tefsiri*. (Ş. Eren, Çev.) (C. 3). İstanbul: Selsebil Yayınları.
- Kâdı Beydâvî. (2011a). *Muhtasar Beydâvî Tefsiri*. (Ş. Eren, Çev.) (2. bs, C. 2). İstanbul: Selsebil Yayınları.
- Kâdı Beydâvî. (2011b). *Muhtasar Beydâvî Tefsiri*. (Ş. Eren, Çev.) (2. bs, C. 1). İstanbul: Selsebil Yayınları.
- Kaya, M. (1992). Câbir İbn Hayyân. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 6, ss. 533-537). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaya, M. (1995). Fârâbî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 12, ss. 145-162). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaya, M. (Ed.). (2003). *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kaya, M. (2009). Sudûr. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 37, ss. 467-468). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaya, T. (2015). *Yaşam, Evrim ve Biz*. İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Kılıç, M. E. (1999). İbnü'l Arabî, Muhyiddin. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 20, ss. 493-516). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kınalızâde Ali Efendi. (1974). *Ahlâk-ı Alâî: Ahlak İlmi*. (H. Algül, Ed.). İstanbul: Tercüman Gazetesi.
- Koçin, A. (1989). Modern Kimyanın Kurucusu: Câbir bin Hayyân. *Bilim ve Teknik*, (264), 37.
- Köse, S. (2001). İdare Hukukunun Genel Esasları Açısından Ahlâk-ı Nâsirî'de Yönetim-Halk İlişkisi. *Azərbaycan Milli İlimler Akademisi Felsefe ve Hukuk Enstitüsü Sosyal Felsefe Şubesi Dergisi*, 100-115.
- Kurtubî. (2000). *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*. (B. Eryarsoy, Çev.) (C. 10). İstanbul: Buruc Yayınları.
- Kurtubî. (2003). *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*. (B. Eryarsoy, Çev.) (2. bs, C. 4). İstanbul: Buruc Yayınları.
- Kurtubî. (2004). *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*. (B. Eryarsoy, Çev.) (2. bs, C. 6). İstanbul: Buruc Yayınları.
- Kurtubî. (2005). *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*. (B. Eryarsoy, Çev.) (C. 1). İstanbul: Buruc Yayınları.
- Macaulay, V., Hill, C., Achilli, A., Rengo, C., Clarke, D., Meehan, W., ... Richards, M. (2005). Single, Rapid Coastal Settlement of Asia Revealed by Analysis of

- Complete Mitochondrial Genomes. *Science*, 308(5724), 1034-1036. <https://doi.org/10.1126/science.1109792>
- Macit Fahri. (1992). *İslam Felsefesi Tarihi*. (K. Turhan, Çev.). İstanbul: İklim Yayınları.
- Mayr, E. (2016). *Evrım Nedir?* (N. Soysal, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Mian Muhammed Şerif. (2000). *Klasik İslâm Filozofları ve Düşünceleri*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Muhammed İkbâl, & Nazlı, C. (1995). *İslâm Felsefesine Bir Katkı*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Muhyiddin İbn Arabî. (2008a). *Tefsir-i Kebir Te'vilât*. (Ş. E. Gökner, Ed., V. İnce, Çev.) (C. 1). İstanbul: Kitsan Yayınları.
- Muhyiddin İbn Arabî. (2008b). *Tefsir-i Kebir Te'vilât*. (Ş. E. Gökner, Ed., V. İnce, Çev.) (C. 2). İstanbul: Kitsan Yayınları.
- Mukâtil Bin Süleyman. (2006a). *Tefsir-i Kebir*. (M. B. Eryarsoy, Çev.) (C. 1). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Mukâtil Bin Süleyman. (2006b). *Tefsir-i Kebir*. (M. B. Eryarsoy, Çev.) (C. 3). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Mustafa Çağrııcı. (2000). İbrâhim Hakkı Erzurûmî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 21, ss. 305-311). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Nasîruddîn Tûsî. (1980). *Âhlak-ı Nâsırî*. (R. Sultanov, Çev.). Bakü.
- Nâsiruddîn Tûsî. (2016). *Âhlak-ı Nâsırî*. (A. Gafarov & Z. Şükürov, Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Oktay, A. S. (1998). *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî* (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Öktem, Ü. (2010). Olgı, Kuram, Darwin Öncesi Evrim Kuramları ve Darwin'in Evrim Kuramı. *Antropoloji*, (23), 21-39. https://doi.org/10.1501/antro_0000000011
- Özaydın, A. (1999). İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 20, ss. 132-134). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özbek, M. (2007). *Dünden Bugüne İnsan*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Özcan, E. S. (2014). Ebû'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî'nin Hayatı (973-1061). *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 10(3), 9-24.
- Özkaya, T. (1998). Sovyetler Birliği'nde Nasîruddîn-i Tûsî'nin Âhlak-I Nâsırî Eseri Üzerine Çalışmalar. *Erdem Dergisi*, 4(10), 273-279.
- Öztürk, M., & Mertoğlu, M. S. (2013). Zemahşerî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 44, ss. 235-238). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Parton, A., Farrant, A. R., Leng, M. J., Telfer, M. W., Groucutt, H. S., Petraglia, M. D., & Parker, A. G. (2015). Alluvial Fan Records from Southeast Arabia Reveal Multiple Windows for Human Dispersal. *Geology*, 43(4), 295-298. <https://doi.org/10.1130/G36401.1>
- Rechavi, O., Minevich, G., & Hobert, O. (2011). Transgenerational Inheritance of an Acquired Small RNA-Based Antiviral Response in *C. elegans*. *Cell*, 147(6), 1248-1256. <https://doi.org/10.1016/j.cell.2011.10.042>

- Rızayev, A. (1996). *Nasreddin Tusi: Hayatı, İlmi, Dünya Görüşü*. Bakü: Kitab Klubu.
- Sancaklı, S. (1998). Begavî ve Hadis Sahasındaki Çalışmaları. *Diyanet İlmî Dergi*, 34(3), 79-94.
- Schrenk, F., & Bromage, T. (2000). Der Hominiden-Korridor Südostafrikas. *Spektrum der Wissenschaft*, (8), 46-53.
- Sinanoğlu, A. (2009). İbn Sinâ'nın Felak Süresini Tefsiri Bağlamında İlk Yaratılış Düşüncesine Teolojik Bir Yaklaşım. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 53-72.
- Stringer, C. B., & Andrews, P. (1988). Genetic and Fossil Evidence for the Origin of Modern Humans. *Science*, 239(4845), 1263-1268. <https://doi.org/10.1126/science.3125610>
- Şahin, D. (2011). *50 Soruda Yaşamın Tarihi*. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Şenel, A. (2006). *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Şeşen, R. (1993). Câhız. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 7, ss. 20-24). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Şimşek, A. (2005). *Nasireddin Tûsî'nin Ahlâk ve Eğitim Anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şirinov, A. (2012). TÛSÎ, Nasîrüddin. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 41). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Taslaman, C. (2015). *Evrîm Teorisi Felsefe ve Tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi.
- Taştan, A. (2001). Nasreddin Tusi : Hayatı, Eserleri, Din ve Toplum Görüşü. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(11), 1-13.
- Togan, Z. V. (1972). Bîrûnî. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (C. 1972, s. 635). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Topdemir, H. G. (2012a). Câbir İbn Hayyân. *Bilim ve Teknik*, (534), 72-75.
- Topdemir, H. G. (2012b). İslam Dünyasında Kimya. *Bilim ve Teknik*, (534), 90-93.
- Topdemir, H. G., & Unat, Y. (2009). *Bilim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınevi.
- Tülücü, S. (2010). Fârâbî Bibliyografyası'na Bazı İlaveler- III. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (20). Geliş tarihi gönderen <http://dergipark.gov.tr/atauniilah/36297>
- Tümer, G. (1992). Bîrûnî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 6, ss. 206-215). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Türker, Ö. (2006). Mukâtil b. Süleyman. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 31, ss. 134-136). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uludağ, S. (1999). İbn Haldûn. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 19, ss. 538-543). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uyman, S. (2016). *Ahlakta Değişim ve Gelişim Nasîruddin Tûsî Örneği* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Uysal, E. (2000). İhvân-ı Safâ. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 22, ss. 1-6). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Uysal, E. (2002). İhvân-ı Safâ'nın X. Yüzyıl İslam Dünyasının Felsefe ve Bilim Düzeyine Işık Tutan Bir Sözlük Denemesi. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 93-106.
- Ülken, H. Z. (1983). *İslam Felsefesi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2007). *Türk Tefekkürü Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Wilczynski, J. Z. (2013). Darwin'den Sekiz Yüz Yıl Önce Biruni'nin Farazî Darwinizmi Üzerine. İçinde H. Ünver & E. Tellioglu Ünver (Çev.), *Evrime ve Tasarım*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Yakıt, İ. (2011). Kınalı-zade Ali Efendi'nin Evrim Düşüncesi. *Sosyoloji Konferansları*, (23), 51.
- Yakıt, İ. (2012). Darwin'den Önce İslam Düşünürlerinde Evrimle İlgili Fikirler. *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi Dergisi*, (24). Geliş tarihi gönderen <http://dergipark.gov.tr/iufad/15556>
- Yavuz, Y. Ş. (1992). Beyzâvî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 6, ss. 100-103). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (1995). Fahreddin er-Râzi. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 12, ss. 89-95). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldırım, C. (1998). *Evrime Kuramı ve Bağnazlık*. Ankara: Bilgi Yayınları.
- Yumuk, R. (1978). İbn Haldûn'da Devlet Görüşü. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(1-2), 229-278.
- Zemahşerî. (2016). *Keşşâf Tefsiri*. (M. Sülün, Ed., M. Coşkun, Ö. Çelik, N. Çağıl, & A. Bebek, Çev.) (C. 1). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Zemahşerî. (2017a). *Keşşâf Tefsiri*. (M. Sülün, Ed., M. Coşkun, Ö. Çelik, A. Hatip, M. Erdoğan, A. Temizer, & A. E. Ateş, Çev.) (C. 2). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Zemahşerî. (2017b). *Keşşâf Tefsiri*. (M. Sülün, Ed., M. Coşkun, A. Bebek, A. Hatip, & M. Sülün, Çev.) (C. 3). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı : Talha SÖNMEZ
Doğum Yeri ve Tarihi : Kangal 22.10.1984

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : İnönü Üniversitesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği
Yüksek Lisans Öğrenimi :
Doktora Öğrenimi :
Bildiği Yabancı Diller :
Bilimsel Faaliyetleri : Nasîruddîn Tûsî'nin Ahlâk-ı Nâsırî Adlı Eserinde Yer Alan Evrimle İlgili Görüşleri Üzerine (Makale) KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi

İş Deneyimi

Stajlar :
Projeler :
Çalıştığı Kurumlar : MEB

İletişim

E-Posta Adresi : talha.sonmez@hotmail.com
Tel. : 5056665800
Tarih : 24.10.2018